

TÜRKLERİN YÖNETİMİ DÖNEMİNDE CEZAYİR'İN İDARESİ VE KURUMLARI

SABRİ HİZMETLİ*

Cezayir'de yüzotuz yıl kadar süren Fransız sömürgeci yönetimi önemli politik ve sosyal dengesizliklere sebep olduğu gibi, ülkenin idaresi, askeri, iktisadi ve kültürel kurumlarının varlığı yönünden de olumsuz bir tablo bırakmıştır. Cezayir'in böyle bir duruma düşmesi, gerçekte, işgal ettiği ülkeyi her bakımdan sömürmeyi ve kendisine bağımlı durumda bırakmayı gaye edinen işgalci düzenin doğal sonucudur.

İşgal öncesinden mevcut olan kurumların bir bölümünü Fransa'nın çıkarları yönünde işleten sözkonusu yönetim, birçok kültür ve eğitim kurumu ile ibadet yerlerini kuruluş amaçları dışında kullanmış, bunlardan bir bölümünü de kiliseye çevirmiştir. Müslüman halkın dilini, dinini, tarihini, millî ve manevî değerlerini yok sayan, inanç ve ibadet hürriyetine saygılı olmayan Fransız idaresinin tamamen ortadan kaldırdığı veya kiliseye dönüştürdüğü kurumların sayısı ise çok fazladır. Başkent Cezayir'deki Seyyide Camii, Hasan Paşa (Kütşavet) Camii ile Besnin Ali Camii ve Daru's-Sultan onlardan sadece birkaçıdır.

Gerçek böyle olmasına karşın, Claude Bontems, P.Boyer ve benzeri Fransız yazarlar, Cezayir halkını öz değerlerinden koparan bir eğitim ve kültür politikası izleyen, ülkedeki çeşitli kurum ve kuruluşları ortadan kaldıran Fransız idaresini savunmakta, mevcut yönetimi Fransa'daki yönetimin bir uzantısı göstermektedirler. Cezayir'de işgal döneminde adil bir düzen olduğunu ve ülkeyi kalkındıracak tüm kurum ve kuruluşların mevcut bulunduğunu ileri sürmektedirler. Onların bu iddialarından sadece son ikisinin şu yönden doğru olabileceği görüşündeyiz: Cezayir'i çok kısa zamanda Fransa'nın emperyalist emellerini gerçekleştirdiği bir ülke yapmak isteyen yöneticiler, valiler ve mahalli emirler doğrudan Fransa kralı tarafından tayin edilen kimselerdi. Bu insanlar görevlerini tam olarak gerçekleştirmenin çabası içinde olmuşlardır. İkinci olarak Fransız idaresi, çok önemli bir Akdeniz ülkesi olan, Afrika kıtasına açılan kapı durumunda bulunan, çok zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olan Cezayir'den bir daha çıkmamak

* A.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Başkanı.

ve ülkeyi Fransa'nın bir eyaleti yapmak için çalışmışlar, bu amaca yönelik birçok kurum kurmuşlardır. Nitekim Cezayir, idarî yönden de, 1870 yılında doğrudan Fransız savaş bakanlığına bağlandı ve bu yönde kurumlaştırılması yönüne gidildi.

Osmanlı dönemi Cezayir kurumları tarihiyle ilgili olarak belirtilmesi gereken ikinci husus kaynak konusudur; sözkonusu dönemdeki Cezayir kurumlarını müstakil olarak inceleyen matbu ve gayri matbu hiçbir Arapça müstakil esere araştırdığımız kadarıyla rastlayamadık. Türk hakimiyeti dönemini ele alan Arapça tarih kitapları, seyahatnâmeler, terâcim kitapları, fikhî-dinî ve edebî eserler, ülkedeki kurum ve kuruluşları, genel durumları veya isimleri itibariyle sözkonusu etmektedir.¹

Buna karşılık belirtilen devirdeki Cezayir kurumlarıyla ilgili olarak yazılmış birçok Fransızca ve İspanyolca kitap mevcuttur, ama eski sömürgeci-lerce yazılan bu kitaplarda Cezayir kurumlar tarihi oldukça subjektif tarzda ele alınmaktadır.²

¹ Seyahatnâmeler, genel tarih kitapları ile dinî ve edebî literatüre ait eserler Cezayir'deki kurumlardan öz olarak sözederler. Bkz. mesela. Yefrîni, "en-Nuzhetu'l-Hâdi fî Ulemâi'l-Karni'l-Hâdi"; Eb'u'l-Kasım ez-Zeyyânî, "et-Tercümânetu'l-Kübrâ"; İbn Sahnûn er-Râsîdî, "es-Sağrul-Cem'ânî fî İbtisâmî's-Sağri'l-Vahrânî"; Şeyh Abdurrahman b. Muhammed el-Ciyâlî, "Tarihü'l-Cezâiri'l-Amm" (Cezâir 1402/1982); İbnu'z-Zâkir, "er-Rihle" (Cezâir 1902); el-Mehdi el-Bu'abdî, "Lamahât min Tarihi Bûna" (Multeka fîkri'l-İslâmî-el-Âşir-Annabe 1976, s. 57-90; Ebu'l-Kasım Sa'dullah, "Tarihu'l Cezâiri's -Sakâfi" (Cezâir 1985). Ayrıca Fikri'l-İslâmî Sempozyumu(9), Tlemsen 1975'de sunulan tebliğler, çünkü bu sempozyum Osmanlı Devri Cezayir Tarihine ayrılmıştır.

² Bu tür eserlere örnek olarak bkz.: Claude Bontems, "Manuel des Institutions Algeriennes de la domination turque à l'indépendance" (ed. Cujas, 1976); C. Collot, "Les Institutions de l'Algerie" (1830-1962), cours polycopié de la Fac. du Droit, Alger 1970; P. Boyer, "L'Évolution de l'Algerie Mediane" (Paris 1960); H. Coste, "Les impôts achour et hockor dans le département de Constantine" (Alger 1911); P. Leroy-Baeulieu, "L'Algerie et la Tunisie" (Paris 1897); Sabatery, "Elements du droit musulman et organisation de la justice dans le pachalik d'Alger avant 1830" (Alger 1866); N. Robin, "Notes sur l'organisation militaire et administrative des Turcs dans la Grande Kabylie" (R.A. 1873, s. 132 ve devamı); L. Lacoste "la Marine algérienne sous les Turcs" (Paris 1931); P. Boyer, "Contribution à l'étude de la politique religieuse des Turcs dans la regence d'Alger, "XVI-XIX. é siècles" (Revue de L'Occident et de la Méditerranée, 1966, s. 11-50); L. Rinn, "Marabouts et Khouan" (Alger 1884); E. de Neveu, "Les Khouans, ordres religieux chez les Musulmans d'Algerie" (Alger 1913); H. de Grammont, "Histoire d'Alger sous la domination turque" (Paris 1887); Federmann et Aucapitaine, "Notices sur l'histoire et administration du beylik de Titteri" (R.A., 1865 et 1867). Bunların ve benzeri kitapların yazarları çoğunlukla Avrupa devletlerinden, özellikle de Fransa tarafından gönderilen misyoner papazlardır.

Türklerin yönetimi döneminde Cezayir'in yönetimini ve kurumlarını şöyle bir düzen içinde ele alabiliriz:

I – İdâri Yapı ve Kurumları

XV. yüzyılda 'Orta Mağreb' (el-Mağrebu'l-Vustâ)-bugünkü Cezayir- bir anarşi devri yaşıyordu; XVI. yüzyılın başında bu durum daha da kötüleşmişti. Bu sırada Hafsoğulları Tunus ile Trablus ve Cezayir'in Doğusunda, son Abdülvâdi oğulları ise, eski hükümdarlıklarının başkenti olan Tlemsen ve dolaylarında hüküm sürüyorlardı. Bu iki devlet arasında irili ufaklı birtakım mahalli emirlikler ve bağımsız beldeler mevcuttu. Ülkenin içinde bulunduğu anarşi durumu emperyalist İspanya'yı iştahlandırdı ve İspanyollar 1505-1511 yılları arasında Cezayir'e deniz yoluyla saldırdılar; Merse'l-Kebir, Vahran, Mustaganem, Tenes, Şerşel, Cezâyir, Delli ve Bicâye gibi sahil şehirlerini işgal ettiler. Neticede Müslüman Cezayir halkı Hıristiyan İspânyolların idaresinde yaşamaya başladı.

Bu sıralarda Cîcil'de karargah kurmuş olan Oruc ve Hızır Reis kardeşler bu durum karşısında sessiz kalmadılar. Halkın daveti üzerine 1514'de Cezayir'e ayak bastılar.³ Önce, Napoli'den Barcelona'ya girmekte olan ve 300 kadar asker ile önemli miktarda cephane taşıyan Napoli gemisine saldırdılar. Ancak birkaç defa saldırdıktan sonra gemiyi ele geçirdilerse de, Oruc Reis yaralandı. Gemiyi ve içindekileri karargahları olan 'Halku'l-Vâdi'ye getirdiler. Oruc Reis, aldığı bu yaranın tesiriyle 1514 veya 1518'de ölürken,⁴ Mitice, Dahra, Varsenis ve Tlemsen şehirleri İspanyollardan geri alındı.

³ Günümüz Cezayir kültür tarihi yazarlarından Ebu'l-Kasım Sa'dullah, Cezayir'in Türk hâkimiyeti devrini 920/1514 veya 1516 yılından itibaren başlatmanın yanlış olduğunu, çünkü bölgedeki Türk varlığının çok öncelere vardığını hatta 897 H. yılında Garnata'nın düşüşüne rastladığını belirtir (Sa'dullah, "Tarihu'l-Cezairi's-Sakafi", C. 1, s. 131). Nitekim Piri Reis (Ahmed b.el-Hac Muhammed el-Kirmânî)'in "Seyahatname"sinde kaybettiğine ve bazı mahalli kaynaklardaki bilgilere bakarsak, Osmanlıların Cezayir'in sahil halkı ve özellikle de din görevlileri ile münasebetleri vardı: onlarla anlaşılıyorlar ve ortak düşmana karşı birlikte savaşıyorlardı. Piri Reis, 896/1491 yılında Bicâye'de bulunduğunu kaybeder (R. Mantrant, Revue d'Occident Musulman", 1973, numero: 15-16, pp. 150-168; yazar burada Piri Reis'in Seyahatname'sini tanıtır).

⁴ Oruc Reis'in ölüm tarihi ve gömüldüğü yer konusu ihtilafıdır. Çoğunluğun görüşüne göre 29 Eylül 1518'de şehid olmuştur ve Fas yolu üzerindeki "Beni Snassen Dağı"nın eteğinde gömülmüştür. Bazıları da onun Rio Salado savaşında yararlandıktan sonra 1518'de şehid olduğunu ve Ayn Temuşent'te medfun bulunduğunu söylemektedir. Nitekim Ayn Temuşent belediyesi her yıl Temmuz ayının ilk haftasında "Oruc Reis'i anma" törenleri düzenlenmektedir. (Ayrıca bkz.: Abdulhamid b. Eşnahu, "El-Eyyâmu'l-Ahîre li-mulûki Beni Zeyyan ve İstîşâdu Oruc", (Mekteba li'l-Fikri'l-İslâmî, Tlemsen 1975, ss. 41-48).

Oruc Reis'in ölümü üzerine yerine geçen Hayreddin Paşa (Hızır Reis), Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selim'e itaat etti. Sultan Selim ise emrine 2000 asker vererek onu Cezayir Beylerbeyi tayin etti. İşte bu tarihten itibaren (1518) Cezayir'de Türk hâkimiyeti resmen başladı. 1518'de başlayan Türk hâkimiyeti, Cezayir'de, Fransızların bu ülkeyi 1830'da işgal etmesine kadar devam etti. Türk yönetimi ile birlikte Cezayir'de yeni bir dönem yaşandı.

Türk yönetimi Cezayir'de eski düzenle olan ilişkiyi kesti. Ülkede, Osmanlı Devlet teşkilatına benzer bir teşkilat kurulmaya başladı; yeni bir yönetim kuruldu ve birtakım ıslahat yapıldı. İslâm dünyasındaki geleneksel kurumlar burada tesis edilmeye çalışıldı. İstanbul'dakilere benzeyen idari, askerî, adli, mâli ve ilmi kurumlar meydana getirildi. Bunlar ülkeye yeni bir görünüm vermeye başladı.

Türk hâkimiyeti dönemi Cezayir idaresi ve kurumlar tarihi, tıpkı siyasi ve kültürel tarihi gibi, zamanla gelişen ve değişen yönetim düzenine paralel olarak, bölümlere ayrılır. Bu dönem, Beylerbeylik, Paşalık, Ağalık ve Dayılık devirleri şeklinde ele alınır.⁵

1) *Beylerbeylik Devri (1518-1587)*; 60 yıl kadar süren bu dönem zarfında Cezayir yeni bir yönetim şekline sahne olmuştur. Ağabeyinin ölümü üzerine yönetimi ele alan Hayreddin Paşa (Hızır Reis), 1518'de Osmanlı sultanı Yavuz Selim'e bağlılığını bildirince, Cezayir Beylerbeyi rutbeyle mükafaatlandırılmış ve emrine yeniçerilerden oluşan 2000 kişilik bir askerî kuvvet verilmiştir. Cezayir'i fethedenler bu askerler olduğu gibi, daha sonraları idarayı ele geçirenler de bunlardır. "Yeniçeri Ocağı"na yönetilen yeniçeriler ülkenin ikinci önemli gücünü oluşturmaktaydılar.

Ülkenin yönetimini elinde bulunduran ve İstanbul adına iş yapan "Beylerbeyi", üç yıllık veya daha fazla bir süre ile doğrudan sultan tarafından seçilirdi. İstanbul'dan gönderilen Beylerbeyi, beyler ve paşalar "Danışma kurulunu" (ehlul-hal ve'l-akd) oluşturmaları. Yeniçeri Ocağı hem Beylerbeyi'ne ve Beylere, hem de Danışma Kuruluna itaat ederdi. Bu durum, XVII. yüzyıla kadar böyle devam etti; bu tarihten itibaren artık askerler idarede kesin söz sahibi olmaya başladılar; Sultan tarafından tayin edilen beyler ve paşaları İstanbul'a geri gönderdiler, yerlerine kendi aralarından birini (dayı) seçtiler. Beylerbeyi'nin ve beylerin İstanbul'dan tayin edildiği zamanda Ce-

⁵ Bazı tarihçiler, Beylerbeylik döneminden önce, ayrıca "Türk Fetih dönemi" (920-950/1514-1544) ayrımı yaparlar.

zayir ile Bâb-ı Ali arasındaki ilişkilerin çok iyi olmasına karşılık, XVII. yüzyıldan itibaren mevcut ilişkilerde kötüleşme gözlenmiştir.

Cezayir Beylerbeyi Uluc Ali Paşa'nın (saltanatı: 1568-1587) ölümü üzerine Beylerbeylik düzeni sona erdi, "Paşalık Devri" başladı.⁶

2) *Paşalık Devri* (995-1069/1587-1656); Beylerbeylik düzeninden önemli farklılık gösteren bir yönetim şeklidir. Bu dönemde Cezayir hem Osmanlı Devleti'yle hem de komşu ülkelerle olan ilişkilerini yeniden düzenleyip geliştirdiği gibi, iç işlerinde de büyük bir serbesti elde etmiştir. Öyleki, bazı tarihçiler bu dönemde Cezayir'i müstakil bir ülke sayarlar; çünkü Cezayir idaresi, Osmanlı Devleti'ne danışmadan, Avrupa ülkeleriyle çeşitli ticarî ve iktisadî antlaşmalar yapabiliyordu.

Paşalık idaresinde, Yeniçeri Ocağı yönetimde söz sahibi oldu ve ön plana çıktı. Zaman zaman ayaklanan yeniçeriler, tıpkı XVII. ve XVIII. yüzyıl Türkiye'sinde olduğu gibi, bir çok yöneticinin ve Paşa'nın öldürülmesine sebep oldular. Bu devirde, Paşa'nın yanında Ocak'tan oluşan ve yönetimde söz sahibi olan bir "Divan" vardı. Paşa, devlet işlerini, ayda dört defa toplanan bu "Divan"a danışarak yürütürdü. Cezayir'de 1634'lü yıllarda 22 bin civarında yeniçeri olduğu belirtilir.⁷

Tayfa reisleri de, Paşaların yönetiminde, idarede büyük ağırlıkları olan bir kuvvet oluşturunyorlardı; 13 yıl kadar sürecek olan "Ağalar Devri"ne gelinceye kadar ülkenin iç ve dış meselelerini yönetenler, Ocak ile işte bu Tayfa reisleriydi.

Ocaklılardan meydana gelen Divan, 1659 yılında, yaptığı bir toplantıda alınan bir kararla "Paşalık Devri"nin sona erdiğini açıkladı.

3) *Ağalık Devri* (1069-1081/1659-1671); Büyük çoğunluğu Ocak'lılardan öldürülen Paşalar devrinin son buluşu, Ocak'ın devlet idaresince kesin söz sahibi oluşunun başlangıcıdır. Bu tarihten itibaren, ülke bir bakıma Yeniçeri Ocağı'nın eline geçti. Cezayir artık, Ocaklılardan meydana gelen Divan'ın koyduğu kurallar ve yine onlarca seçilen Ağa'nın kararlarıyla yönetilecektir. Aslında, Divan'ın başına geçen Ağalar'ın tamamına yakını öldürülmüştür; Halil Ağa 1659'da, Ramazan Ağa 1661'de, İbrahim Ağa 1662'de, Şaban Ağa 1665'de, Ali Ağa da 1671'de öldürülmüştür. Artık Cezayir bir anarşi devrine girmiştir.

⁶ Claude Bontems, "Manuel des Institutions Algériennes, C.1, s. 31, 138.

⁷ Aynı kitap, ss. 34-36; Abdurrahman el-Cıyali, "Tarihü'l-Cezâiri'l-Amm, C.3, s.225.

4) *Dayılık Devri* (1082-1246/1674-1830); Cezayir’de bölük bölük bölünen ve parçalanan yeniçerilerin, içlerinden bir “Dayı”yı yönetime getirdikleri dönemdir. Bu devirde, ülke her yönden kurumlaştı; özellikle dinî ve ilmi yönden gelişti, iktisadî yönden de önemli ölçüde kalkındı. Ne varki, düşman güçleri Cezayir’in ekonomik ve kültürel yönlerden kalkınmasına fırsat vermediler ve ülke çeşitli düşman saldırılarına maruz kaldı. Bu dönemde birçok dirayetli dayı yönetime geldiği gibi, âciz ve câhil dayılar da iş başına gelmişlerdir. Her iki özellikteki dayıların yönetime gelmesinde Yeniçeri Ocağı’nın tesiri büyüktür.⁸

Osmanlı himayesindeki Cezayir’in üçbuçuk asra yakın tarihi işte bu yönetimlerde geçmiştir. Ülke, bu devrede, idarî, askerî, siyasi, iktisadî ve kültürel alanlarda büyük gelişme gösterdi; yöneticiler ülkenin imarı ve gelişmesi için büyük çaba gösterdiler. Pekçok idarî, askerî, ilmi ve ictimai kurum meydana getirildi. Türk hâkimiyeti Cezayir’e birçok yönden damgasını vurdu.

İstanbul’dan tayin edilen Beylerbeyi, Paşa veya Ağa, ülkeyi merkezi bir idare ile yönettiler. Sultan adına hükmeden bu yöneticiler her türlü yetkiyi elinde bulunduruyorlardı. Beylerbeyi, kesinlikle Türk asıllı idi ve Osmanlı Devleti’ni temsil ederdi. Son Cezayir Beylerbeyi, 1587 yılında ölen Uluc Ali Paşa idi.

a) Merkezi Yönetim ve Yöneticiler

Paşalar ve Ağalar devrinde yönetimde değişiklik oldu; özellikle üst rütbeli subaylardan ve bazı memurlardan oluşan bir “Divan” kuruldu ve bu kurum devlet idaresinin en yetkili organı oldu. Artık ülkenin yöneticisini de bu kurum seçmeye başladı. Cezayir, bu Divan’dan gelen bir bey, paşa veya ağa tarafından idare edildi. Bir bakıma “Millî Meclis” veya Millet Mec-

⁸ Cezayir tarihi ile ilgili çalışmalarıyla tanınan Fransız yazar P.Boyer, Cezayir’in Osmanlı yönetimi devrine müstakil çalışmalar ayırmıştır. Türk hakimiyetini çeşitli yönleriyle inceleyen P.Boyer, dayılık devri kurumlarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler verir. H.de Grammont’un çalışmaları ile bazı yazmalara dayanan P.Boyer, mesela, “Des Pachas Triennaux à la Revolution d’Ali Khoja” (R.H. 1930, s. 99 vd.) adlı çalışmasında, dayılık döneminin üç safhadan geçtiğini gösterir; 1671’den 1710’a kadarki dönem: Bu dönemde dayılar ordunun elinde oyuncak oldular. Bu zaman içerisinde iktidara gelen 11 dayıdan beşi sürgüne gönderildi, beşi öldürüldü, biri de tabii ölümle öldü; 1710’dan 1798’e kadarki safha; dayılar tamamen Erkan’a dayanmaktadır, 9 dayının hüküm sürdüğü bu devrede sükûnet vardır; 1798’den 1830’a kadarki safha; Devlet Erkan’ı arasında bölünmeler vardı ve iktidar çatırdıyordu; 9 dayıdan 6’sı öldürüldü.

lisi statüsüne sahip olan bu kurum, Yeniçeri Ocağının üst rütbeli subaylarının tamamı ile devlet erkanını bünyesinde topluyordu.

Ancak Divan kurumu da zaman içerisinde birtakım değişiklikler geçirdi. Paşalar idaresinden itibaren devletin en büyük kurumu niteliği kazanan Divan, dayılar devrinde iki kademeli bir statüye sahip oldu: büyük divan ve küçük divan.

Büyük divan başlangıçta yüksek rütbeli subaylardan oluşuyordu. Daha sonra kâdî ve hanefî müftüsü de büyük divan azası oldular. Çok kalabalık azası bulunan büyük divanda teorik olarak bin kişi bulunmaktaydı; pratikte ise, illerde ve ilçelerdeki üst düzey yöneticileri ile mahallî âmirler katılırlardı. Büyük divan “Ağa” tarafından yönetilirdi ve ülke işlerinin yürütülmesinde en etkili organdı.

XVII. yüzyılda kurulan küçük divan ise ordudaki yüksek rütbeli subaylardan meydana gelirdi. Dinî, adlî ve kazaî işlerle görevli kadılar, müftüler ve benzeri kişiler de küçük divanın üyeleriydiler. 1681 yılında 30 kadar kişi tarafından teşekkül eden küçük divan, yine bir “Ağa” tarafından yönetilirdi. Hergün toplanarak ülkenin günlük işlerini görüşürdü. Daha sonraları gelişti ve büyüdü, üye sayısı 100’ü geçti.⁹

Öte yandan, ülkenin mülkî âmirleri, kendilerine “Erkân” veya “Büroktarlar” (Puissances) denilen bir topluluktur. Her beylik içerisinde belli bir bürokratik düzen çerçevesinde görev yapan Devlet Erkanı veya üst yöneticiler (İktidarı ellerinde bulunduranlar), ülkenin en yetkili idarî ve siyâsî şahsiyetleriydiler.

Devlet Erkânı denilen bu kişiler kimlerdi? Onları şu şekilde tanıtabiliriz:¹⁰

Dayı; Paşalar, ağalar ve dayılar Devlet Erkanı’nın başıdırlar. Dayılık döneminde Erkan, idarede söz sahibi oldukları için, Dayı’yı özellikle zikrettik. Nazariyede büyük divan üyelerince seçilen dayı, gerçekte Ocak’ın arzusu istikametinde iktidara gelirdi. Her ne kadar dayılar bu tür bir seçi-

⁹ C.Bontems, aynı kitap, s. 36-38.

¹⁰ Erkân-Üst yöneticiler (Puissances)ın varlığı, 1718 tarihinden itibaren, yani İstanbul’dan Paşalık unvanı elde eden Ali Çavuş (1710-1718)’ün hükümdarlığı zamanında kendini hissettirdi. 1718’den 1808’e kadar iş başına gelen bütün beyler bu Erkân arasından tayin edildiler ve genellikle birbirlerinin akrabasıydılar; Hazneci Muhammed b. Osman, Arablar Ağası Kır Kâdî, Hazneci İbrahim, Küçük, Hoca Muhammed b. Bekir bunlara örnek gösterilebilirler.

me karşı çıkmışlarsa da, birçokları yine Ocak taraftarlarınca çok kötü bir şekilde öldürüldüler. Bununla birlikte dayılar, teorik olarak, hedeflerini belirleme hakkına sahiptiler, ölmeden önce yerlerine birisini seçebiliyorlardı.

Dayılık döneminde iki yoldan iktidara geliniyordu; Erkan'a veya üst yöneticiler topluluğuna mensup olmak, Paşa, Ağa ve dayı gibi ülkenin mutlak hakimi olan biri tarafından tayin edilmek ya da Ocak'ın temsilcisi durumunda olan Divan tarafından seçilmek lazımdır. 1671'den 1830'a kadar olan dönemde devlet kurumlarında bazı düzenlemeler yapılmaya çalışıldı; özellikle de Ocak'ın devlet idaresindeki etkisi azaltılmaya, askerler kışlaya döndürülmeye uğraşıldı. 1710 tarihinden itibaren "Paşa" unvanını da alan Bey, iki yönlü unvan ve yetkiye sahipti. Bey hem askerî kaftan hem de bey libası giyerdi. Böylece biryandan siyâsî bir güce sahipti diğer yandan Ocak'ın başı durumundaydı. Orduyu yönetmek, asayişin sağlanmasına çalışmak ve yeniçerilerin maaşlarının ödenmesini temin etmek başlıca görevleriydi.

Bu duruma göre, siyâsî düzen, cumhurî ve askerî olmak üzere iki temele dayanıyordu. Cumhurî idi, çünkü yöneticilik mansıbı seçim yoluyla elde ediliyordu, verâsetle değil; askerî idi, çünkü bey veya dayı askerler arasından belirlenirdi.

Cezayir'in üst düzey yöneticileri, genellikle Türkler, bazan da "Kuloğlu"¹¹ veya "Köroğlu" aileleri arasından seçilen kimselerdi.

Erkân-Üst yöneticiler (Puissances); Sayıları çok değişkendir. Oluşturdıkları konsey, Paşa'nın veya dayının isteğine göre değişir. Paşa veya dayı konseyi istediği gibi kurar; fakat, dört kişi konseyin tabii üyesidir; bunlar Beylik'in en üst düzey yöneticileridir. Erkan'da görevli ve konseyin daimi üyesi olan bu dört kişi, hazneci, Araplar ağası, atlar hocası ve vekil harcıdır.¹²

Hazneci; en büyük güç (puissance) tür; Beylik'in irad kaynaklarını oluşturan gelirleri toplamakla görevlidir. Hazineye giren malları ve gelirleri özel bir kaydediciye yazar; Bey tarafından belirlenen miktardaki yeniçeri maaşının ödenmesini yapar. Haznecinin bir numaralı devlet adamı olmasını sağlayan da özellikle bu fonksiyonudur.

¹¹ Gerek Yeniçeriler gerekse idârî, askerî, iktisadî ve ilmi görevler yapmak üzere İstanbul'dan gönderilen Türkler bekar olarak Cezayir'e geliyorlardı. Bunların önemli bir kısmı Endülüslü kadınlarla evlendiler. Bu tür evlilikten yeni bir nesil teşekkül etti ki, bunlara "Köroğlu" ve sonraları "Kuloğlu" denilmiştir. Söz konusu ailenin ülke yönetimindeki payı büyüktür.

¹² Bontems, aynı kitap, s. 48-50.

Cezayir Beylerbeyliğinde mâlî meseleler en önemli konulardan biri oldu. Bu konuda, çeşitli dönemlerde çok değişik tedbirler alındı. Hazinesinin anahtarı, 18. yüzyılın başındaki Ali Hoca isyanına kadar, Bey'deydi. Bu isyandan sonra hazinenin anahtarı ondan alınmış ve Bey tek başına hazineye girememiştir. Devletin mâlî işlerinden sorumlu en yetkili kişi hazineci olmuştur.¹³

Araplar Ağası; ülkenin yerli halkı olan Araplardan meydana gelen kuvvetleri yönetirdi; savaşta ise kuvvetlerinin kumandanlığını yapardı. Dayı, özellikle yeniçeri isyanında, Ocak'a karşı bu kuvvetleri kullanırdı. Araplar ağası, belli bir süre zarfında (18. yüzyılın başına doğru) Cezayir şehrinin tamamının (dâru's-sultan) kumandan ve âmiri oldu.¹⁴

Araplar ağası, mahalle ağası veya sipahiler ağası diye de çağrılırdı; sultanın sarayının güvenliğinden sorumluydu.

Atlar Ağası (hocatu'l-hiyel); başlangıçta, vergi adıyla verilen atları tespit etmekle görevliydi, daha sonraları her türlü vergiden sorumlu kişi oldu. Gelirleri yeniçeriler arasında paylaştıran da o idi. Ülkenin ekonomisine hâkim olan Atlar ağası, yeniçerilerden artan gelirleri halk arasında taksim ederdi.¹⁵

Vekilharcı; deniz(bahriye) işlerinden sorumluydu; tayfa reisiyle iyi ilişkiler içerisinde olmak durumundaydı. Dış ilişkilerde de etkiliydi. Deniz kuvvetlerinin ihtiyaçlarının karşılanması, gerekli araç ve gereçle donatılması, gemi alımı vs. ile uğraşmak da vekilharcının vazifesiydi.¹⁶

b) Mahallî Yönetim ve Yöneticiler

Mahallî idare görevlileri genelde iki sınıfa ayrılırlar: Âmirler ve memurlar. Âmirlerden dördü bulundukları yerin en büyük mülkî âmiri durumundaydı; bunlar, vilâyette vâli, Vatan'da veya kabiledede kâid, ilçe ve kasabalarda ise kâdî-hâkimdir. Köylerin veya firkaların yöneticileri ise "şeyhler"dir.

¹³ P. Boyer, *Des Pachas Triennaux à la Revolution d'Ali Khoja*, s. 110.

¹⁴ C. Bontems, a.g.e., s. 50.

¹⁵ H. Coste, *Les Impôts achour et hockor dans le departement de Constatine*, s. 45.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. L.Lacoste, *la Marine algerienne sous les Turcs (Alger 1884)*; Moulay Belhamissi, *Histoire de la Marine Algerienne(depuis XV.è siècle jusqu'au XVIII.è siècle)*, ENAL, 1986 Alger.

Vâli (Bey); Cezayir Beyi veya dayı tarafından tâyin olunur; başkentin emirleri doğrultusunda icraatta bulunur. Beyler veya vâliler Türkler ve “Kuloğulları” arasından seçilir. Bey’in veya vâlinin görevlerinin bir sınırı yoktur; idaresindeki beyliğin tüm işlerini tedvirle görevlidir. Her üç yılda bir başkent Cezâyir’e giderek vergileri Beylerbeyi’ne veya Cezayir Dayı’sına takdim eder. Gerek uyguladığı yönetim gerekse vergileri takdim etme tutumu ile Cezayir Beylerbeyi’nin hoşuna gitmek ve beğenisini kazanmak durumundadır. Beğenilmesi mükafatlandırılmasına sebep olacağı gibi, hoş gitmemesi de görevinden azledilmesine yol açacaktır.

Kâid (Kaymakam, Komutan); Vatan’ın yöneticisi olup günümüzdeki kaymakama benzer. Bey tarafından tâyin olunan kâid, Türkler ve Kuloğulları arasında seçilirdi. Bey’e karşı sorumlu olan kâid, kendisine bağlı bulunan köy muhtarlarını (şeyhler) ve öteki, siyâsî-idârî yöneticileri mürakabe ederdi. Aynı şekilde kâidler bulundukları yerin mâlî işlerine de müdahale ederler; vergilerin nispetlerini belirler ve toplanan vergileri Bey’e takdim ederlerdi. Kâzâî meselelerle de ilgilenen kâidler, siyâsî ve adlî cinayetlere müdahale ederler, çarşı-pazarın güvenliğini ve düzenini sağlardı.¹⁷

Birtakım özel işlerle vazifeli kâidler de vardı; her kabilenin vereceği öşürün miktarını belirlemekle görevli kâidler bunlardandırlar.

Hâkim (kâdi); kırsal bölgelerde, kazalardaki kâidlerin yaptıkları işlerin benzerlerini yapan yöneticidir. Şu farkla ki, kâidler Türkler ve Kuloğulları arasından seçilirlerken, hâkimler Araplar arasından seçilirler, fakat tayinlerinde çok dikkatli davranılır. Ayrıca, özel görevler yüklenen hakimler de mevcuttu; Şehir güvenliğini koruma (Garnizon) birliğini yöneten “kahya” bunlardan biridir.¹⁸

Şeyh; “fırka” (köy) düzeyinde kâidin yetkilerine sahiptir. Öncelikle bulunduğu firkanın idaresini ve güvenliğini sağlamakla görevlidir. Şeyhler, kâidler tarafından seçilirler ve nüfuzlu Arap ailelerinden olmalarına özen gösterilir. Vergi toplamak, siyâsî ve idârî istikrarı sağlamak, Ocak’a hizmet edecek kuvvetler yetiştirmek şeyhlerin görevleri arasında yer alırdı.¹⁹

Öte yandan, sözkonusu mahallî yöneticilerin, beyin veya vâlinin, kâidin, hâkimin ve şeyhin birtakım yardımcıları ve danışmanları vardı. Bu yar-

¹⁷ Sa’dullah, a.g.e., C. I, s. 143.

¹⁸ Bontems, a.g.e., s. 61.

¹⁹ Aynı kitap, s. 61.

dımcılar ve danışmanlar, Cezâyir Beylerbeyi'nin yardımcılarının ve danışmanlarının yaptıkları işlere benzer işler yaparlardı. Bu yardımcı memurlar genelde, bey tarafından seçilen ve atanan halife, yani bey'in kaymakamı,²⁰ mali işlerden sorumlu haznedar, resmî postadan sorumlu kişi, nakliyattan sorumlu paşa, askerî birliklerden ve asayiş kuvvetlerinden sorumlu kumandanlar ve görevleri açıkça belirlenmeyen 4 çavuştan meydana gelmekteydiler. Söz konusu bu üst düzey memurların yanı sıra, her konsey üyesinin emrinde, çeşitli konularda kendisine yardım eden yardımcılar ve danışmanlar mevcuttu. Mesela, konsey üyelerinden kâidler, yanlarında dükkan kâidi, de-ve kâidi olduğu halde toplantıya katılırdı.²¹

c) Öteki Devlet Memurları

İdârî işlerde çalışan çok sayıda memur vardı. Çeşitli görevler yapan memurların tâyin durumları ve sayıları görev yapılan yere ve özelliklerine göre değişmekteydi. Ayrıca, bazı memuriyetler için özel yetenekler istenmekteydi. Meselâ, önemli memuriyetlerden biri olan "hocalık",²² öncelikle memurun iyi bir idareci olmasını ve okuma-yazma bilmesini gerektirmekteydi; ayrıca, Hoca'nın örnek kişiliği ve ahlakı ile tanınmış olması lazımdı. Bu durum, memur adayının iyi bir sınavdan geçmesini, hoca olabileceğini kanıtlamasını zorunlu kılmaktadır. Hocalar genellikle Araplardan olurdu.

Devlet memuriyetlerinin büyük çoğunluğu Türklerin ve Kuloğlu ailesi mensuplarının elindeydi. Ancak, kadılık, şeyhlik, hocalık ve Araplar ağalığı gibi yalnızca Araplara has olan memuriyetler de vardı. Aynı şekilde tamamen ihtisas gerektiren ve devlet için oldukça önemli olan bazı görevler vardı ve bunlar özenle, güvenilir ve ehil olan kişilere tevdi edilirdi. Mal müdürlüğü bu tür işlere örnek gösterilebilir; ülkenin malî işlerini düzenleyen mal müdürü (el-beytu'l-malcı), maliye sahasında mütehasıs ve güvenilir bir kimsedir. Dayılık devrinde kurulan bu mansıbın sahibi kişi, bazan vekilharıcı'ndan da önce gelirdi ve malî işlerden sorumlu en üst düzey görevlisi idi.

²⁰ Günümüzde Kuzey Afrika ülkelerinden Fas, Tunus ve Cezayir'de genellikle Osmanlı dönemi idârî ananesi devam etmektedir. Söz konusu ülkelerdeki idârecilerin tayinleri yine aynı yolla yapıldığı gibi taşıdıkları unvanlar da değişmemiştir; paşa, halife, kâid, vâli, haznedar, çavuş vb. gibi isimler taşımaktadırlar.

²¹ P. Boyer, a.g.e., s. 145.

²² "Hocalık" günümüzde, "müdürlük" mansıbının, hoca da müdürün karşılığıdır, buna göre Cezayir'de müdürler, mütehasıs kişilerden olurdu.

Ekili arazilerden gelen vergileri toplamakla görevli olan “Ziraat mahzeni hocası” ise, bir bakıma il Ziraat Müdürü’nün yetki ve vazifesine sahipti; kendisinden ziraat mühendisinin sahip olduğu formasyona benzer bir formasyon istenirdi. Ülkenin tuz ihtiyacını karşılamaktan sorumlu olan “Tuz hocası” (hocatu’l-melh)de, görevli olduğu alanda yetişmiş birisiydi. Adalet ve emniyet sahalarındaki memuriyetler de, aynı şekilde, ihtisası gerektirmekteydi.

Sonuç olarak söylemek isteriz ki; Cezayir, tıpkı Tunus ve Libya gibi Türk hâkimiyeti altına girdikten sonra, ilk yıllarda ortak ve daha sonra ayrı bir eyâlet olarak yönetilmiştir. 972/1564’de Cezayir Beylerbeyliği ve batı Cezayir Beylerbeyliği şeklinde iki bölgeye ayrılarak idare edilen Cezayir’in Cezayir beylerbeyi (valisi) kaptan-ı derya Piyale Paşa, Batı Cezayir’in vâlisi ise Hasan Paşa oldu. Bu ikili idare XVI. yüzyılın sonuna kadar devam etti.²³ XVII. yüzyılın başlarında Beylerbeyliği düzeninin sona ermesiyle bu ikilem kalktı, yerine tekbir eyâlet idaresi geçti.

Cezayir’in yönetim tarzı, az önce belirtildiği gibi beylerbeyliği, paşalık, ağalık ve dayılık olmak üzere dörde ayrılır. Özellikle dayılık devrinde Yeniçeri Ocağı’nın (ordu) yönetiminde söz sahibi olduğu görülmektedir. Devlet başkanını bile kendi aralarından seçen yeniçeri ocakları ülkenin yönetimini uzun süre ellerinde tuttular.²⁴

Cezayir’de, özellikle paşalar, ağalar ve dayılar devirlerinde mevcudiyeti sözkonusu olan iki divan vardı. Devlet başkanından sonra ülkenin ikinci derecede sorumlu mevkii idi. Bu divanlardan birisi (büyük divan) devlet başkanlığına, ikincisi (küçük divan) ise yeniçeri ocağına aitti. Yeniçeri ağasına bağlı olan ikinci divana “ağa divanları” denilmektedir; Paşa divanına “kerrâse” de denilmekteydi. Büyük divanın üyeleri haznedar (defterdar), yalı vekilharcı (gümrük ve tekell müdürü), beytul-malcı (mal müdürü), emir-i ahur, arap ağası, kadı ve yeniçeri ağasından oluşmaktaydı.

Paşa divanı, eyâlet işlerini, ağa divanı ise yeniçeri ocağı ile ilgili işleri yürüttü. Ancak ağa divanı, 1027/1618’den itibaren hükûmete, yani beylerbeyliğine ait işlere karışmaya başladı ve vâlilerin nüfuzunun kırılmasına sebep oldu. Böylece, Cezayir Türk hâkimiyeti -Oruc ve Hızır Reis, Uluc

²³ İ.Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III. cilt, 2. kısım, 3. bas. T.T.K. yay, XIII. dizi, s. 293.

²⁴ İhtiyar bir denizci olan ilk Cezayir dayısı Hacı Mehmet Ağa onbir yıl dayılık yaptı, fakat devlet işlerini damadı Baba Hasan yürüttü ve 1092/1681’de kayınpederinin yerine dayı oldu. Son Cezayir dayısı Mezomorto Hüseyin Paşa idi.

Ali Paşa, Hasan Paşa, Piyale Paşa gibi- büyük denizciler tarafından tesis edildiği halde, yeniçeriler bunlara hükmetmeye kalkıp idareyi ele geçirdiler. Uzunçarşılı bu durumu şöyle ifade eder: "...Garp ocaklarının en ferman dinlemezi Cezayir'di: Yeniçeri ocağı ile bu ocağa asker veren Kuloğlu olarak iki sınıf askerle bir de denizci sınıfı vardı; vâliler bunlara boyun eğmeğe mecbur oluyorlardı: hükûmetin verdiği emirler buradan geçmiyordu..."²⁵

Mülki âmirlerin-beylerbeyi, bey veya vâli, kâid, hâkim ve şeyh-başlıca vazifeleri toplantılara ve merasimlere başkanlık etmek, çeşitli anlaşmaları imzalamak, saray işlerini düzenlemek ve Osmanlı Devleti'nden gelen emirleri yerine getirmektir.

Cezayir halkı ile birleşme ve bütünleşme temeli üzerine kurulu bir yönetim uygulayan Türk yöneticiler, beldedeki toplulukları ve kabileleri kendilerine itaat etmeye ve hakimiyetleri altına girmeye zorlamadılar. Onlara çok iyi davrandılar ve yaklaştılar. Mahzen ve Marabut kabileleri gibi imtiyazlı kabilelerin varlığına müsaade ettikleri gibi, kabile reislerine, örf ve âdet gibi değerlere saygıyı göstermekte kusur etmediler; öyle ki Cezayir'in bazı bölgelerinde Türk hakimiyetine girmeyen, bağımsız olarak yaşayan kabileler de vardı. Günümüze kadar dinamik bir tarzda varlığını sürdüren Kabil kabilesi bunlardan biridir. Osmanlı idaresi bu bağımsız kabilelerle çeşitli ilişkiler içerisindeydi ve ihtiyaçlarının karşılanmasında onlara yardımcı oluyordu.

Ünlü Afrikalı gezgin el-Ayyâşî'nin "Seyahatnâmesinde" (Mâu'l-Mevâid) yazdıklarına göre, Cezayir'in önemli bir bölümü bağımsızdı, mahallî emirlikler ve kabileler tarafından yönetiliyordu. Osmanlı himayesine girmemişti. Ancak bölgeler, sık sık kuvvetli kabilelerin saldırılarına ve yağmalamalarına maruz kalıyorlardı. Ayrıca sünî halkla hâriciler arasında çatışma eksik değildi. Mesela Vâdi-i Rığ halkı ile Vergla emirliği arasında devamlı çatışma vardı.²⁶

el-Ayyâşî, Türk hâkimiyetinin askerî olarak Biskra şehrine, ruhî olarak da Vergla'ya kadar uzandığını; Sahra'daki bu emirliklerde cuma hutbesinde Osmanlı Sultanı Murad Han oğlu İbrahim Han oğlu Mehmed Han'ın adının zikredildiğini bildirir.²⁷ Öte yandan el-Ayyâşî (1037-1090/1628-1679), Biskra

²⁵ Uzunçarşılı, aynı eser, aynı yer, s. 294-95.

²⁶ Mevlây Belhamissi, el-Cezair min hilâli, r-Rihelâtü'l-Mağaribe fî'l-ahdi'l-Osmanî (Cezair 1981) içinde, s. 28.

²⁷ el-Ayyâşî, Mâu'l-Mevâid, aynı kitap içinde, s. 28.

sâkinlerinin hem Türklerden hem de bedevî askerlerden çok zarar gördüğünü; kâh Türklerin kâh bedevî Arapların eline geçen bu şehrin sonunda, su kaynağının başına bir kale yaptıran ve halkı itaat etmeye mecbur bırakan Türklerin eline geçtiğini, fakat Türk askerlerinin şehri harap hale soktuklarını söyler.²⁸

II – Mahallî Yönetim ve Toprak Dağılımı

Bölgeler düzeyinde halkla yakın ilişki içerisinde olmak ve ülkeyi bir bütün olarak yönetmek anlayışında olan Türkler, bir yandan Bâb-ı Ali'nin eyâletlerle bağlarını güçlendirmek, diğer yandan da bölgeler arası işbirliğini canlandırmak gayesiyle birtakım bölgesel kurumlar kurdular. Özellikle dayılar devrinde ülkede idârî, iktisadî ve zirâî alanda birçok düzenleme yapıldı. Meselâ, toprak dağılımı yönünden Cezayir dört büyük bölgeye ayrıldı:

- 1) Doğrudan 'dayı'nın idaresinde bulunan ve "dâru's-sultân" diye adlandırılan arazi(bölge),
- 2) Muasker ve havalisini içine alan batı Bölgesi (beyliği),
- 3) Medca ve dolaylarını kapsayan Titteri Bölgesi (beyliği),
- 4) Konstantin ve civarını içine alan Doğu Bölgesi (beyliği).

Türklerin hâkimiyeti döneminde Cezayir'in geleneksel yönetim düzeni işte böyleydi.²⁹ Saydığımız bu bölgeler, "kâid" veya "vatan" adıyla alt bölgelere bölünmekteydi. Her alt bölgenin yönetimi doğrudan Bey veya Dayı tarafından atanan bir "kâid"ın elindeydi. Böylece ülkenin yönetimi, dört sancak beyliği veya vâililik ile bu vilâyetlere bağlı ilçelere (kâidlik veya kaymakamlık) ve fırkalara (köylere) bölünerek yürütülmekteydi. Bununla birlikte bölgesel beylikler ve kâidliklerin asıl âmirleri beyler veya dayılardı.

1) *Dâru's-sultan*; Başkent Cezayir vilâyeti ile Mitice yaylasını, yani Cezayir (Fahs) şehri ve banliyösünü içine almaktadır; Mitica yaylasındaki yerleşim merkezleri "şeyh"e bağlı yedi mahallî bölgeye ayrılmaktadır ki, bunlar Bû Zarea, Benû Massus, Zûrare, Ayn Zebûca, Bi'r Hakem, Kouba ve Hamma'dır.

²⁸ el-Ayyaşî, aynı kitap, s. 29.

²⁹ Türkler, aynı dönemlerde, Tunus eyâletinde de, 4 bölge beyliği veya sancak beyliği tarafından yönetilen bir idare kurdular ve buralara dört bey veya vâli tayin ettiler.

Doğrudan Cezayir Beyi'nin veya Dayısı'nın nüfuzu altındaki Cezayir (Fahs) vilâyeti, Arap ağası tarafından yönetilmekte ve yarım daire oluşturan dört vatandan meydana gelen bir ikinci bölge ile çevrili bulunmaktadır. Cezayir (Fahs)'e bağlı olan bu dört vatan şunlardır: a) Hasena vatani; Burcu'l-Kiffân ve es-Senya'yı kapsar, b) Beni Halil vatani; Harraş ile Ciff arasındır, c) Benî Mûsa vatani; Sidi Mûsâ ve Erba'a'yı içine alır; d) Sebt vatani; Tipaza ve Kolea'yı kapsar.³⁰

Zikredilen bu dört vatan, Cezâyir (Fahs) vilayeti ile öteki bölgesel beylikler arasında "ara-tampon-bölge" görevi yapan üç bölge ile devam eder. Vatan'lar, beyler tarafından atanan kâidler, vatana bağlı yerler ise, kâidlerce tayin olunan şeyhlerin idaresindedir. Kabileler, kabile toplulukları ve fırkalar, kâid tarafından tayin edilen bir şeyh tarafından yönetilirken, adı geçen kabile toplulukları da şeyhin tayin ettiği bir kişi veya bir topluluk tarafından yönetilen "duvarlar"a, onlar da kanbağı ile birbirlerine bağlı bulunan "aileler"e bölünürler.

Genelde Tenes şehrinden Dellys'e kadar olan sahil bölgesini içine alan Dâru's-Sultan'ın yönetim tarzı işte böyleydi.

2) *Titteri Bölgesi (Beylik)*; Toprak bakımından üç bölge beyliğinin en küçüğüdür, belki de, Dâru's-sultan'ın bölgedeki gücünün daha nüfuzlu olması için bu beylik küçük bırakılmıştır.

Titteri beyliği, ilk planda, Telle (Tepe)'deki yedi vatani içine alır. Yedi kabilenin ülkesi durumundaki bu yedi vatan şunlardır: Benî Hassan, Ebû Ya'kûb, Ebû Varza, Ebû Amrî, Hassan b.Ali, Riha ve Hüvâra.

İkinci bölge, Telle'in orta kısmıdır. Ancak buradaki kabilelerden bir kısmı ya doğrudan bey veya dayı ya da bunlardan biri tarafından tayin edilen "kâid"lerce yönetilirdi.

Üçüncü derecedeki bölge, "Dirah kâidliği"nin merkezi durumundaki yer olup Huzlan suru ile çevrili bulunan toprakları içine alır. Gerek Titteri beyliğine bağlı vatanların kâidleri gerekse Hızlan kaidi Türkler arasından atanırdı.³¹

3) *Doğu Bölgesi (Konstantin Beyliği)*; Doğrudan beylerin nüfuzu altındaydı. Konstantin ve Annabe vilâyetleri ile bu iki vilayete bağlı yerleri

³⁰ Osmanlı dönemi Cezayir kurumlar tarihini oldukça sübjektif bir biçimde ele alan ve Türk yöneticileri sık sık suçlayan C.Bontems, böyle bir bölgesel yönetim uygulamayı, yerli halkın küçümsenmesine dayandırarak gerçekleri tahrif etmeye çalışmaktadır (aynı kitap, s. 52).

³¹ Bontems, a.g.e., s. 54.

kapsamaktaydı. Mahallî yöneticiler, bölgenin kuvvetli ve tanınmış kabilelerine mensuptular. Genellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşan bölge halkı, gelirlerinin belli bir bölümünü “öşür” olarak beye verirdiler.

4) *Batı Bölgesi (beyliği)*; Ülkenin en teşkilatlı beyliği, Batı bölgesi beyliği idi. Türk nüfusunun zayıf olduğu Batı bölgesi üç bölgeye ayrılırdı; en verimli bölgesi Şelif ve civarı olup bir “halife” tarafından yönetilirdi. İkinci ve üçüncü bölge ise, doğrudan bölge beyine karşı sorumlu olan ve onun tarafından mürakabe edilen iki “ağa”nın idaresindeydi. Bu ağalar, idarede, bölgenin güçlü kabileleri olan Duveyr ve Smaile kabilelerinin desteğini sağlamaya çalışırlardı. (Vahran Oran), Tlemsen, Mustaganem ve öteki büyük yerleşim yerleri, idarî kurumların merkezi durumundaydı.³²

III – Askerî İdare ve Kurumları

Cezayir'deki ilk Türk askerî varlığının Oruc-Hızır Reis kardeşlerin maiyetindeki askerler ile Osmanlı Sultanı Yavuz Selim tarafından gönderilen iki bin kişilik yeniçeri kuvveti olduğunu daha önce söylemiştik. Zaten bu ülkenin ilk yöneticileri de ordudan gelmeydiler ve herşeyden önce birer askerdiler. Bu sebeple, gerek coğrafi ve sosyal konumu gerekse idârecilerinin yetişme tarzları itibarıyla olsun, Cezayir'in askerî idaresi ve kurumları yönetimin önemle üzerinde durduğu konuların başında gelmekteydi. Osmanlı Devleti de “Garp Ocakları”nın teşekkülünde Cezayir'e ayrıcalık tanımıştır.

Yeniçeri ocağı örnek alınarak kurulan Kuzey Afrika (Garp) Askerî Ocaklarının ilki Cezayir Beylerbeyliği'ndeki Ocak'tı. Teşkilatlanması, İstanbul'daki yeniçeri ocağınıninki gibi oldu. Yeniçeri kuvvetleri Cezayir'de “Kasriyye” denilen yedi kışlada yaşarlardı ve teşkilatları İstanbul'daki yeniçerilerin bölük teşkilatına benzerdi.³³ Her bölüğün başında “başbuğ” (bölükbaşı) adında bir zâbit bulunurdu. Bütün zâbitlerinin üstünde en büyük zâbit olarak “Yeniçeri Ağası” vardı; Ülkede ayrıca yedi tane yeniçeri ağası vardı.

Kuzey Afrika'ya, özellikle de Cezayir'e gelen yeniçeriler genellikle müslüman asıllı olmayan devşirmelerden meydana gelirler, daha sonra müslümanlaştırılırlar ve türkleştirilirlerdi. Trablusgarp, Tunus ve Cezayir gibi Kuzey Afrika ülkelerinden gelen Beyler veya Dayılar, Anadolu'nun çeşitli mıntıkalarına, özellikle de Batı Anadolu'ya giderek yeniçeriler toplarlar ve beraberlerinde götürürlerdi.³⁴

³² Sa'dullah, a.g.e., C. I, s. 148.

³³ Uzunçarşılı, a.g.e., C. III, 2. kısım, s. 294 vd.

³⁴ Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, İstanbul 1978, IX, s.385.

Batı Anadolu'dan gönüllü olarak gelip Cezayir'e yerleşen bu ocak mensupları, ülkede yeni bir neslin yetişmesine sebep oldular. Varlıklarını günümüze kadar aslı hüviyetiyle devam ettiren ve kendilerine "Kuloğlu" denilen bu aile veya nesil gerek Ocak içerisinde gerekse ülke yönetiminde önemli rol oynamıştır. Günümüzde bu nesil yoğun olarak Tlemsen ile Cezayir şehirlerinde yaşamaktadırlar, ülke yönetiminde yine söz sahibidirler.

Cezayir'deki Yeniçeri Ocağında bulunan çerilerin sayısı 10 bin ile 20 bin arasında değişirdi. Dayılar döneminde, "divân-ı gazât" veya "Ağa divanı" denilen ve yeniçeri ağasınca idare edilen divana üye 1000'den fazla dayı bulunduğu belirtilmektedir ki, ülkede 10-15 bin civarında yeniçeri olduğunu gösterir.³⁵ Ancak Garp Askerî Ocakları içerisinde en problemli ve karışık olan Cezayir Ocağı idi. Cezayir Türk hakimiyeti ve devlet idaresi denizciler tarafından kurulduğu halde yeniçeriler bunlara karşı tahakküm edip XVII. yüzyıldan itibaren idareyi ele aldılar.³⁶

Yeniçeriler maaşlı idiler ve maaşlarını, "ağa divanı"nın belirlediği şekilde, beytul-malcı öderdi. Ayrıca, savaş ganimetlerinden ve öteki gelirlerden hisselerine düşeni alırlardı.

Cezayir'in özel ve güçlü bir donanması vardı; Batı Akdeniz'in en güçlü donanmalarından biri durumundaydı. Yabancı devletlerle antlaşmalar yapıp. Antlaşma yapıp iş bittikten sonra beylerbeyi ve divan heyeti ayağa kalkarlardı, böyle bir antlaşma yapmayı kendilerine nasib etmiş olmasından dolayı Allah'a hamdederek, fatiha okurlar, daha sonra da anlaşıldığı şekilde muahadename yazılırdı.³⁷ Sonraları Akdeniz kıyısındaki ülkelerden ihtida eden kişilerin katılmasıyla³⁸ daha da güçlenen Cezayir deniz donanması uzun süre Akdeniz'in en büyük deniz güçlerinden biri olma özelliğini korumuş ve Osmanlı Devleti'nin batı Akdeniz'deki temsilcisi ve karakolu olmuştur. Oruc Reis, Hızır (Hayreddin Paşa) Reis, Piyale Paşa, Hasan Paşa, Uluc Ali Paşa ve benzeri denizcilik tarihine adını yazdırmış seçkin reisler ve kaptan-ı deryalar tarafından yönetilen bu donanma batı İslam dünyası-

³⁵ Sa'dullah, a.g.e., C. 1, s. 145; Bontems, a.g.e., s. 80.

³⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 296.

³⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 304.

³⁸ Uzunçarşılı, Yılmaz Öztuna ve benzeri tarihçiler "Kuloğlu" ailesini, özellikle Batı Anadolu'dan gelen ve Endülüslü göçmen kadınlarla evlenen çerilerin çocukları ve Yeniçeri Ocağı'na asker veren soy olarak gösterirken, Ercüment Kuran, onların Akdeniz kıyısındaki ülkelerden ihtida eden kişilerden meydana geldiğini ve bu denizci çocuklarının tümüyle babalarının haklarına sahip bulunduklarını söylemektedir.

nın savunmasını yapmış ve varlığını devam ettirmesinde, ticarî ve iktisadî yönden kalkınmasında önemli rol oynamıştır.

Denizciler ve kaptanlar deniz sahillerindeki mahallelerde otururlar, yeri- niçerilerin işlerine karışmazlardı. Aynı bir ocak halindeydiler ve denizcilikle uğraşırlardı.

IV — Sosyal Yapı ve Kurumları

Cezayir, Osmanlı hâkimiyeti döneminde, sosyal ve kültürel yönden al- tın çağını yaşadı. Abdurrahman el-Cıylâî, Tevfik el-Medenî, el-Mehdî el- Bu'abdelî vb. Cezayirli yazarlar ile P.Boyer, H.de Grammont ve onların doğrultusundaki Fransız araştırmacıların kanaatı da böyledir.³⁹ Türk hâkimi- yeti dönemi Cezayir sosyo-kültürel tarihini olduğundan çok aşağı bir dü- zeyde göstermeye çalışan, idârecilerini suçlayan ve onların bazı olumsuz davranışlarını genelleştirip Türk yönetimi aleyhinde hüküm veren Ebu'l-Ka- sım Sa'dullah bile "Günümüz Cezayir halkı sahip olduğu kültür ve uygarlık düzeyini Türk hakimiyeti dönemine borçludur" demek zorunda kalmış- tır.⁴⁰

Cezayir'de Osmanlı Devleti'nin geleneksel düzenine benzer bir sosyal yapının mevcut olduğu gözlenmektedir. Halk, kırsal kesimde yaşayanlar -bedevîler köylüler gibi- ve şehirli (medenî) olmak üzere iki bölümdü. Kırsal kesimde yaşayanlar veya bedevî Arapların büyük çoğunluğu bu dö- nemde şehirli (yerleşik) yaşayışa geçtiler. Kırsal kesimde yaşayanlar, tıpkı öteki ülkelerde olduğu gibi, tamamıyla ziraat ve hayvancılıkla uğraşırlarken yerleşik yaşıntıdaki kesim tarım ve hayvancılık ürünlerine dayalı ve bölge- nin şartlarına uygun birtakım el sanatları ve küçük sanayi ile meşgul ol- maktaydı. Kuşkusuz ticaret şehirli halkın en önemli gelir kaynaklarından birisiydi. Çeşitli hayvan derilerinden yapılan giyecekler, yünlü dokumalar ve kumaşlar, ayakkabı, dülgelik demircilik, kalaycılık, terzilik, denizcilik, avcılık, benzeri sanat ve meslek alanlarıyla ilgili malzemeler ile çeşitli mut- fak eşyası ve gıda maddesi şehirli halkın temel üretim maddelerini ve ge- çim kaynaklarını oluşturmaktaydı.

Ülkedeki arazilerin şehirli ve kırsal kesim toplulukları arasında payla- şıldığı gözlenmektedir. Ancak şehirli (idareci zümrenin) ve özellikle de "kuloğlu" veya "köroğlu" ailesi mensuplarının arazilerdeki payı daha fazlay-

³⁹ Adları anılan bu yazarların kitaplarını araştırmamız boyunca müracaat kaynağı olarak kullandığımızdan burada ayrıca zikretmedik.

⁴⁰ Sa'dullah, a.g.e., C. 1, s. 250-258.

di. Onlar bu arazileri 1/5 lik işletme hakkı ile çiftçilere işlettiler; çünkü onlar şehirlerde oturdıkları ve ticaret işleriyle meşgul olduklarından arazileriyle doğrudan ilgilenmiyorlardı. Türkiye’de ve Cezayir’de bulunan arşiv belgelerinde, hristiyan tâcir, esir ve misyonerlerin yazdıkları kitaplarda, gezginlerin seyahatnamelerinde, terâcim ve tabakât kitaplarında kırsal kesimlerde yaşayanlar ile şehirlielerin sosyo-ekonomik ve kültürel durumları, her iki topluluk arasındaki ilişkiler konularında geniş bilgiler vardır.⁴¹

Bununla birlikte, kırsal kesim halkı yerleşik yaşantıda olan topluluğun kan damarı durumundaydı, şehirlere yapılan göçler ve medeni hayata geçiş, şehirli kesime yeni kan ve ruh veriyordu. Şehirli bir bakıma bu taze kana muhtaçtırlar ve çoğalıp nesillerini devam ettirmeleri de ancak bu yolla olmaktaydı. Aynı şekilde kırsal kesimle şehirli veya yerleşik yaşantıda olanlar arasında birçok ortak nokta, aynı gelenek ve görenek vardı. Herşeyden önce din, dil, ırk ve benzeri millî ve manevi değerlerle birbirlerine bağlıydılar. Bu da onların kader birliği içerisinde olmalarını, dayanışma ve yardımlaşma anlayışı içerisinde varlıklarını sürdürmelerini sağlıyordu.

Kırsal kesimin, özellikle tasaavvuf tarikatlarının ve marabut’ların yönlendirmelerine dayanan birtakım âdetleri vardır, fakat bölgeler arasında önemli farklılıklar gösteriyordu. Bu durumda aşiret ve kabilecilik anlayışının rolü büyüktü. Oysa, şehirlerin âdetleri bir bütünlük arz ediyordu ve önemli ölçüde Endülüslü göçmenlerin âdetlerine benziyordu. Kuşkusuz her iki toplumun âdetleri de gücünü İslam tarihinden ve müslüman kültüründen almaktaydı. XVI, XVII ve XVIII. yüzyıl seyyahları ülkedeki dini yaşayışı, sosyal âdetleri ve kültürel etkinlikleri seyahatnamelerinde zikrettiler. Evlenme, sünnet, nişan, hacı karşılama ve hacı uğurlama merasimleri bunlardan bazılarıdır. Ayrıca kaptanların, reislerin, bahriye ordusunun

⁴¹ Araştırmamızın başlangıcında Türk hâkimiyeti döneminde Cezayir toplumunun çeşitli durumlarından sözeden ve değişik dillerde yazılmış bulunan eserlerin bir listesini vermiştik; burada bunlara ilave olarak Hamdan Hoca’nın, “Kitâbu’l-Mıraat”ını; el-Ayyaşî’nin “Mâu’l-Mevâid”ini; Ebû Ali (el-Hasan) İbrahim el-Merîni’nin, “Unvânu’l-Ahbâr fî mâ marra alâ Bîcâye”sini; Reşîd ed-Duvakî’nin “Mesâcidu Medineti’l-Cezâir fî’l-Ahdi’l-Osmanî”sini; H.de Grammont’un “Histoire d’Alger sous la domination turque 1515-1830” nu; P.Boyer’in “l’Evolution de l’Algerie Mediane; A. Devouls’un “Les archives du Consulat général de France à Alger” (Alger 1865)’sini; P.Gaffarel’in “l’Algerie, histoire, conquête et colonisation” (Paris 1930)’nu; M.L.Zoubeyri’nin “Le commerce extérieur de l’Est Algerien” (Alger 1975)’ni; E.Fourmestraux’un “L’Instruction publique en Algerie” (Alger 1882)’sini; Y.Turin’in “Affrontements culturels dans l’Algerie Coloniale” (Paris 1971)’ni; P.Bernard’in “Les anciens impôts de l’Afrique du Nord” (Alger 1926)’nu; L. Charpentier’in “Précis de la nation algérienne et tunisienne” (Alger 1899)’ni ve benzerlerini zikredebiliriz.

başında seyr-ü sefere çıkışları ve dönüşleri, valilerin belde vilayetine tayini, müftülerin ve kâdılarının tayinleri ile Osmanlı sultanlarının tahta çıkışları ve çocuklarının (şehzade) doğumları ile Kadir gecesi ve Mevlid-i Nebevi de parlak törenlerle kutlanırdı. Gerek kırsal kesimde gerekse şehirlerde, ramazanda mescidlerde ve özellikle de Ulu Cami'lerde Sahih-i Buhari okunur ve Kur'an hatmedilirdi. Kurban bayramında ayrıca güreş oyunları düzenlenirdi. Bu yarışmaya şehirli ve köylü tüm halk katılırdı. Paşa, ve devlet adamları da güreş merasimlerini izlerlerdi. Güreş oyunlarından sonra oynanan cirit oyununa Paşa da katılırdı. İki taraf olunarak oynanan cirit oyununda Paşa'nın atı ve sopasıyla takip edip attan aşağı indirdiği kişiye bir miktar dirhemle ikram edilirdi. Aslında hem cirit hem de güreş oyunları yalnızca Kurban bayramına has milli bir oyun olmayıp, ayrıca her cuma günü bu oyunlar oynanırdı. Şu farkla ki cuma günleri oynanan cirit ve güreş oyunlarına ne seçkin oyuncular ne de Paşa katılırdı.⁴²

Cezâyir'de Cuma günü tatil günü idi. Cuma günlerinde dükkanlarını kapatarak cuma namazına giden halk, namazdan sonra doğruca dükkanlarına dönmeyizler, o günü tatil olarak değerlendirirler, aileleriyle dolaşırlar, eğlenirlerdi. Kadınlar da cuma günü -sabahtan itibaren- mezarlıklara giderler, ölülerinin mezarlarında Kur'an okurlardı.

Ülkede, tatil günlerinde, halkın yakın ilgisini çeken ve Türkler tarafından buraya getirilen "Karagöz oyunu", "orta oyunu", "meddah" gibi oyunlar da vardır. Bu oyunlar oynanırken seyirciler çay ve kahve, bazı zengin ve yönetici ailelere mensup gençler de içki içerlerdi.

Kadınların sosyal yaşantısına gelince; kadınlar Osmanlı dönemi Cezâyir toplumunda, iktisadî, ziraî, ticarî siyâsî, içtimâî ve kültürel planda önemli rol oynadılar. Özellikle kırsal kesimde yaşayan kadınlar çoğunlukla erkeklerin yapacağı işleri yaparlardı: ekin ekme, biçme tarla sulama, hayvan bakımı vs. işler bunlardandır. Şüphesiz ev işleri ve çocuk bakımı ile de ilgilenirlerdi: kilim ve halı dokurlar, çeşitli el işi yaparlar, elbise dikerler hatta gerektiğinde ordu ile birlikte savaşa çıkarlardı.

Şehirli kadınlar ise, ticaretle ve deniz ürünleri, ziraî mahsüllerin alımı ve satımı ile uğraşırlardı. Çarşı ve pazara ancak örtülü olarak çıkarlardı. Bunun önemli sebeplerinden birisi sosyal mevkiyi korumaktı. Şehirli kadınların seçkinleriyle Türk yöneticiler ve köroğlu aileleri arasında siyasî evlilik-

⁴² Bontems, a.g.e., s. 158.

ler de olurdu. Oruc Reis ve Mustafa Ebû Şalgam bu tür evlilik yapan Türk yöneticileridir.⁴³

Sosyal yapıda, Türkler-Paşa'dan yoldaşa kadar-merdivenin en üst basamağındadırlar; idare onlardaydı; paşalar, beyler, dayılar, deniz reisleri, ağalar, divan üyeleri onlardan olurdu.

Cezayir toplumu, Müslüman ve Doğulu zihniyetine sahip bir toplumdur. Önceki dönem sosyal ve kültürel yapısının⁴⁴ olduğu kadar, Endülüslü göçmenlerin, Türk varlığının ve yahudi-hıristiyan varlığının sosyal yapıda önemli etkisi vardır.

a) Şehircilik ve Şehirlerin Rolü

Osmanlı idâresinin Cezayir'de damgasını vurduğu alanlardan birisi şehirleşmenin, yani bedevî yaşayıştan, kırsal yaşantıdan vazgeçip şehir hayatına girme olayının başlatılmasıdır. Bölgede İslâm'ın ve Müslümanların koruyuculuğunu yapmak üzere gelen Osmanlılar, emperyalist İspanyollar ve daha sonra bir daha buradan çıkmamak üzere yerleşmek isteyen işgalci Fransızlar gibi, Cezayir'de yeni şehirler kurmadı veya şehirleri emperyalist emelleri doğrultusunda yeniden bina etme yoluna gitmedi. "Osmanlılar devrinde Cezayir'in şehirleri Avrupa şehirleri seviyesinde değildi; sokakları dardı; banka ve kapitalcilik yarışı yoktu, Avrupadaki gibi hastaneler ve oteller de mevcut değildi", diyen Cezayirli yazar Sa'dullah bu önemli noktayı unutmuş görünmektedir.⁴⁵

Bununla birlikte ülkenin yöneticileri olan Türkler, din kardeşi oldukları ve ortak düşmana karşı kader birliği yaptıkları Cezayir halkını ve bölge-

⁴³ Sa'dullah, a.g.e., C. I, s.160.

⁴⁴ Türk hâkimiyeti öncesi Cezayir sosyal ve kültürel tarihi ile ilgili olarak elimizde, başta seyahatnameler ve terâcim-tabakât kitapları olmak üzere, birtakım değerli eser mevcuttur. XV. yüzyıl Mağribli yazarların bıraktıkları bu eserlerden bir kısmı günümüze kadar ulaşmış olup araştırmacılara kaynak olarak kullanılmaktadır. Büyük çoğunluğu fıkıh, tefsir ve edebiyat ilimlerinde ihtisas sahibi olan bu devir yazarları arasında İbn Haldun'un öğrencisi İbnu'l-Ezrak gibi seçkin tarihçiler de vardı. İbnu'l-Ezrak, "Bedâtu's-Sulûk" (tahk. Muhammed b.Abdulkerim, Cezâir 1977) adlı eserin yazardır. Aynı şekilde Ebu'l-Abbâs Ahmed b.el-Kanfez el-Kosantini, "el-Fârisiye fî Mebâdii'd-Devleti'l-Hafsiyye" unvanlı eseriyle ve es-Sa'alebi "er-Risâle" adlı kitabı ile bu çağın ünlüleri arasında yer almışlardır. İbnu'l-Kanfez'in tarih sahasında "el-Vefâ-yât" adında bir eseri olduğu gibi, Abdurrahman es-Sa'alebi'nin de tarih ve siyer alanında değerli kitapları mevcuttur; "el-Envâr fî Âyati'n-Nebîyyi'l-Muhtâr"ı siyer, "Câmiu'l-Himem fî Ahbârî'l-Umem"ı de tarih konusunda değerli iki eseridir. Ancak, bu devrin en ünlü tarihçisi, Benî Zeyyan'ın tarihçisi lakabıyla ün yapan ve "Nazmu'd-Dur ve'l-İkyân fî Şerefi Benî Zeyyân ve Zikri Mülûkühim"i'l-Âyan ve men Meleke min Eslâfihim fî mâ mazâ mine'z-zaman adlı eserin yazarı Muhammed b. Abdülcelil et-Tenissî'dir.

⁴⁵ Sa'dullah, a.g.e., C.I, s.160.

nin tarihi-coğrafi özelliklerini iyi tanıyorlardı; tesis ettikleri mimârî ve sanat eserleri, askerî, idarî, ictimâî ve kültürel kurumları ile ülkeyi imar ettiler; bugün bile birçoğunu hayranlıkla seyrettiğimiz değerli eserleri bıraktılar ki, az ileride bunlardan öz olarak bahsedeceğiz.

İmdi, Türk hâkimiyeti döneminde sosyal ve kültürel hayatta önemli yeri olan belli başlı şehirleri belirgin özellikleriyle birlikte tanımaya çalışalım:

Cezâyir (başkent); es-Sa'alebe Şeyhi Selim et-Tûmî'nin davetini kabul eden Türkler XVI. yüzyılın başlarında Cezâyir'e ayak bastılar ve Barbaros kardeşler burasını başkent yaptılar. Zaten Cezayir kenti, bu sırada, es-Sa'alebe emirliğinin başkentiydi. Türk hâkimiyeti süresince pâyitaht olan Cezayir şehri, Tlemsen'in Zeyyânîler'den, Kostantin'in de Hafsîler'den alınmasında karargah görevi yaptı. Nitekim, deniz yoluyla Avrupa ülkelerine yapılan hücumlar da buradan yönetiliyordu.

Cezayir şehri, yerli halkın sosyal, ekonomik ve kültürel ihtiyaçlarını karşılayabilecek kurumlara sahipti. Şehrin her tarafında dükkan, hamam, cami, fırın, çarşı, pazar vb. sosyal hayat için zaruri olan kurumlar mevcuttu. Osmanlı himayesi devrinde dükkanların çokluğu ve sosyal ekonomik kurumlarının fazlalığı sebebiyle "Küçük İstanbul" denilecek bir düzeye ulaşan Cezayir şehrinde çok sayıda bilim ve kültür merkezi, cami, mescid, zâviye, medrese, Kur'an kursu ve vakıf vardı. Az da olsa ticârî şirketlerin de mevcut olduğu Cezayir'in, görkemli sarayları, zengin meyve ve sebze bahçeleri ile güzel bir görünümü vardı. Şehirde çeşitli dilden ve renkten insan yaşırdı. Ancak, 107 mescidi, 90 medresesi, 62 hamamı, 9 oteli 6 hapishanesi, 400 fırını, 300 kasabı bulunan Cezayir şehrinin sokakları güvenlik sebebiyle ve tabiat icabı dardı. Fakat Cezayir şehri emin bir yerdi.⁴⁶

Aynı zamanda büyük bir liman kenti olan Cezayir deniz kuvvetlerinin bel kemiği durumundaydı. Şehrin korunmasına yönelik çeşitli uzunlukta surlar ve kaleler vardı. Şehre giriş-çıkış beş ana kapıdan gerçekleşirdi. Bunları kuzeyde Bâbu'l-Vâd (şehri dışarıya ve kabristana bağlayan kapı), Bâbu Az-zûn (güneydeki bu kapı şehrin ticârî bağlantısını sağlar), Bâbu'l-bahriyye veya Bâbu'l-cezire (şehri limana bağlayan kapı), Bâbu's-sayâdîn veya Bâbu't-tersâne (gemi tersanelerine açılan kapı) ve nihayet Bâbu cedîd (Kasaba'ya götüren kapı)'dır.⁴⁷

⁴⁶ Sa'dullah, a.g.e., C.I, s.160.

⁴⁷ Pierre Bourdieu, "Sociologie de l'Algerie", Que Sais-Je, Puf, 6. bas. Paris 1980, s. 56 vd; Bontems, a.g.e., s. 80 vd.

Türk hâkimiyeti döneminde yaşayan seyyahların eserlerinde ve terâcim kitaplarında Cezayir şehrinin çeşitli yönleriyle tasvir edildiği, tanıtıldığı görülmektedir. Bunlardan Ebu'l-Kasım ez-Zeyyânî Türklerin payitahtı hakkında kötü bir tablo ortaya koyar; Cezayir'de veba hastalığının çok yaygın olduğunu ve yolcuların korkularından şehre giremediğini dışarıda kaldıklarını... bildirirken⁴⁸, et-Temegrûtî, Sahnun er-Raşidî ve öteki seyyahlar şehrin durumunu iyi bulurlar ve överler; çok sayıda sosyo-kültürel kurumla dolu olduğunu yazarlar.

ez-Zeyyânî, o devirde, Cezayir kentinde, güzel minberleri ve minareleriyle dikkati çeken 12 cami ile çok sayıda mescid bulunduğunu ve bunlardan en ünlüsünün "Ulu Cami" (Mescidu'l-Kebîr) olduğunu söyler.⁴⁹ Bu camide biri haneî diğeri mâlikî olan iki müftü bulunurdu. Bunlar her perşembe günü toplanırlardı; mahkemenin karara bağlayamayıp kendilerine sorduğu önemli meseleleri görüşürler, karara bağlarlar ihtilafı mirasları vârisler arasında taksim ederlerdi⁵⁰.

"en-Nefhatu'l-Miskiyye fi's-Safaretî't-Türkiye"nin yazarı et-Temegrûtî ise Cezayir kentini şöyle tasvir etmektedir: "Cezayir bakımlı, çok sayıda sokakları ve surları bulunan bir şehirdir. Üç tane giriş kapısı vardır... Orada büyük bir cami (Ulu Cami) vardır ve imamı mâlikî mezhebindedir; bu camide üç hutbe okunur -bunlardan birisi Türkler içindir ve imamları haneî mezhebindedir-. Deniz kuvvetleri bakımından ülkenin en güçlü şehri olan Cezayir'in limanı her zaman gemilerle doludur. Ayrıca Cezayir şehri, Afrika'nın en çok imar edilmiş, ticaret ve sosyal yapı itibarıyla en gelişmiş şehridir; öyle ki, "küçük İstanbul" diye adlandırılmıştır."⁵¹ Cezayir şehrinde çok sayıda kitap, öğrenci ve ilim adamı bulunur. Geniş bahçeler ve güzel sarayları bulunan Cezayir şehri, 1510'dan 1830'a kadar çok sayıda taarruza maruz kalmıştır.⁵²

Önemli sayıda idarî, ilmi, tarihî ve islâmî eserin bulunduğu Cezayir şehrindeki Dâru'l-İnkışâriye", Kasr Cenânî'l-Bey, Kasru'l-Bardo, Kasru'l Ka-

⁴⁸ ez-Zeyyânî, et-Tercümânetü'l-Kübrâ, M. Belhamissi'nin "Tarihü'l-Cezâir min hilâl Rehelâti'l-Mağaribe..."si içinde, s. 37 vd.

⁴⁹ Selçuklular ve Osmanlılardaki bu tür cami yapım geleneği Türk hâkimiyetindeki yerlerde (eyâletlerde) de devam etmiş, her şehirde bir "Ulu Cami" bina edilmesi cihetine gidilmiştir.

⁵⁰ M. Belhamissi, a.g.e. 38.

⁵¹ et-Temegrûtî, en-Nefhatu'l-Miskiyye..., s. 139 ve, Belhamissi, aynı eser, s. 57.

⁵² Belhamissi, aynı eser, s. 115.

saba, Daru'l-Bey, Kışavet camii, mescidu'l-Cedid, Beşnin Ali camii, Seyyidi el-Ahdar Medresesi, Kasr imareti'l-Bahr ve Daru'l-Halife en önemli olanları ve günümüze kadar gelenleridir.⁵³

Konstantin; Ülkenin ikinci önemli şehridir; 18. yüzyılda Cezayir'in en büyük şehriydi. Nüfusu hakkında farklı görüşler olup, 25 binden 100 bine kadar değişen rakamlar verilmektedir. Osmanlı hakimiyeti devrinde çok sayıda âlimi, talebesi, kitabı, kütüphanesi, ilim ve irfan merkezi bulunan bu şehir ülkenin en önemli kültür merkezi durumundaydı. Hür düşünceli, serbest görüşlü ve geniş bilgisi olan âlimleri halka her yönden yol gösterirlerdi. Ünlü Seyyah ez-Zeyyânî burada çok sayıda âlimle karşılaştığını ve bilgilerine hayran kaldığını bildirir. Şeyh Ömer es-Sayığî, Ebu'l-Hasan Ali bin Mesud el-Venîsî, Ebu'l-Kasım el-Muhtalî, Ahmed b.el-Mübarek onlardandır. Mescidu'l-Ahdar, Hasan Paşa, Kasr Ahmed Bey, Beytu'bni'l-Fekûn, Kostantin şehrinde Osmanlı döneminden kalan eserlerin en önemli olanlarıdır. Bu şehirde 1800'lü yıllarda 86 medrese-i ibtidaiye, 7 tane medrese-i ulyâ, 35 mescid ve 16 kadar zâviye bulunduğuy kaydedilir.⁵⁴

Bugün de Konstantin, Cezayir'in ilim ve kültür şehridir.

Tlemsen; İslâm'dan çok önce kurulduğu bildirilen bu şehir, Cezayir'in en eski ve en önemli şehirlerinden biridir. Zanâta kabilelerinden Benî Yefrin tarafından kurulduğu ve onların dîfinde "Ecdîr" diye adlandırıldığı kaydedilir.⁵⁵

Tlemsen kelimesinin, "tlem" ve "sîn" kelimelerden mürekkep olup Zanât dilinde iki şeyin arasını birleştirme anlamına geldiği; Tlemsen'in tepe ile Sahra'yı birleştirdiği için böylece adlandırıldığı belirtilir. Tlemsen, Romalılar zamanında da "Pomaria" diye adlandırılmıştır.⁵⁶

Birçok devlete başkentlik, pekçok medeniyete de beşiklik etmiş olan Tlemsen, Osmanlı idaresi zamanında ayrı bir özellik kazanmış, ilim ve irfan merkezi olmuştur. Günümüzde Türklere ait mimari, ilmi ve dinî eserlerin en çok bulunduğu şehir olan Tlemsen, bir Türk şehri olarak ün yapmış

⁵³ Sabri Hizmetli, "İlim ve Kültür Yönünden Osmanlı Dönemi Cezayir-Türk İlişkilerine Bir Bakış", İlim ve Sanat der., sayı: 4, sene: 2, s. 43.

⁵⁴ M.Belhamissi, a.g.e., s. 57; Reşid ed-Duvakî, Mesâcidu Medineti'l-Cezâir fi'l-Ahdî'l-Osmanî, Cezâir 1974, s. 12.

⁵⁵ M.Belhamissi, aynı eser, s. 162.

⁵⁶ Aynı eser, s. 162.

olup, sâkinlerinin yarısına yakını Türk asıllıdır. İslâm öncesi dönemlerine ait kültür ve medeniyetlerle İslâm sonrasına, çeşitli Müslüman millet ve devletlerin uygarlıklarına, özellikle de Osmanlı Devleti dönemi medeniyetine sahne olan Tlemsen şehri, bütün bu medeniyetlerin buluşup kaynaştığı ve karşılıklı olarak etkileştiği bir yer olmakla da ayrı bir önemi haizdir. Osmanlı hakimiyeti dönemine ait en değerli eserlerinden olarak Tlemsen Ulu Camii (el-Camiu'l-Kebîr) ile Mescidu'l-Cuma (Cuma Camisi)'yı zikredebiliriz. Ayrıca Türk hakimiyetinde bu şehirde çok sayıda ilkokul (ibtidâiye), orta-lise (es-Sâneviye) ve Ulu Cami gibi yüksek okul (medrese-i ulyâ) mevcuttu. Günümüzde, Cezayirli aydınların, ilim ve kültür erbabının, iş adamları ve yöneticilerin önemli bir bölümü Tlemsenli ve Türk asıllıdır.

Biskra; Cezâyir'in en eski şehirlerinden biri olup Zeyyûban'ın başkenti-dir. Romalılar'ın gelişinden önce burada Berberler oturmaktaydılar. İslâm fethinden sonra durumu değişti; Benû Raman'ın idâresine girdi ve Milâdî 1058'e kadar böyle kaldı; sonra Milâdî 1152'ye kadar Benû Sindî, XIII. yüzyıl sonlarına kadar da Benû M'zenî'nin idaresinde kaldı.

Türkler, 949/1542'de, Hasan Ağa zamanında Biskara'ya ulaştılar. Şehri kuşatan Hasan Ağa fazla zorlanmadan burayı ele geçirdi. Salih Bey zamanında (1552) şehir halkı ayaklandı ise de, Salih vali sert bir şekilde onları yeniden itaat altına aldı. Salih Bey, Biskra suyunun başına bir burç dikti ve şehir halkını teslim olmaya mecbur etti.⁵⁷

Biskra, sosyal ve ekonomik durumu itibarıyla ülkenin en güzel vilayetlerinden biriydi. Ünlü seyyah el-Ayyâşî, bu vilayette Sîdî Abdülvahid er-Rammanî, Sîdî Muhammed b.Bû Âlî gibi seçkin fakihler ve bilgin kişiler bulunduğunu kaydeder. Biskra, bugün de, Cezayir'in önemli yerleşim merkezlerinden biridir.

el-'Avâz; başkent Cezayir'e 428 km. uzaklıkta eski bir şehirdir; tarihçiler bu şehrin 10. yüzyılın yarısında kurulduğunu söylerler. Vahalar üzerinde kurulu bulunan el-'Avaz şehrinin büyük burçları vardır ve etrafı zengin hurmalıklarla çevrilidir.

Mustaganem; Sahil şehridir; İslâm'dan önce Rumlar tarafından kurulduğu bildirilir. Daha önceleri Tlemsen Beyliğinin ve bölgedeki öteki İslâm devletlerinin idaresinde yaşadı. Türk yönetimi zamanında çok gelişti ve önemli bir yerleşim merkezi oldu.

⁵⁷ et-Temeghîti, a.g.e., s. 159; Belhamisi, a.g.e., s. 57.

Şerşel; Başkent Cezayir ile Vahran arasındaki önemli şehirlerden birisidir. Meyve ve sebzesi boldur; tarım ve hayvancılık da gelişmiştir. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı hükümrانlığının merkezlerinden biri oldu. 1516'da Şerşel'i ele geçiren Oruç Reis, şehre bir kale yaptırdı. Şerşel 1531'de Andre Doria'nın saldırısına maruz kalmışsa da, kısa sürede püskürtülen düşman ordusu çekilmek zorunda bırakılmıştır.

Bicâye; Osmanlı hakimiyeti döneminde çok büyük ve önemli bir şehirdi; ilim ve iş merkeziydi. el-Lu'lu adında küçük bir kalesi bulunan bu önemli yerleşim merkezi, işgalci yönetim zamanında yakılıp yıkıldı. Eski ve yeni camileriyle ünlüdür. Osmanlı dönemine ait birçok tarihi ve dini eser arasında 1212 Hicrî tarihinde Mustafa Paşa'nın emriyle yapılan el-Camiu'l-Kebîr en ünlü olanıdır.

Dellis; XVI. yüzyılda Türk hükümrانlığının önemli merkezlerinden biri idi; Cezâyir ile Bicâye arasında eski bir şehirdir ve etrafı sağlam bir surla çevrilidir. Arazisi tarıma elverişlidir ve balıkçılık da gelişmiştir.⁵⁸

Tahert; Rüstemîlerin başkenti idi; Doğulular onu Mağribin Irak'ı diye adlandırırlar. Hicrî 144-148/765-768'de Rustemîler tarafından kuruldu. Eski ve yeni Tahert diye iki kısma ayrılır. Rüstemîlerin 130 yıl kadar hüküm sürdüğü bu şehir daha sonra Fatımîlerin eline düştü. Osmanlı idaresi zamanında gelişen ve bölgenin en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri durumuna gelen Tahert günümüzde de aynı özelliğini korumaktadır.

Sicilmâse; Ziz Vâdisi üzerinde kuruludur. Hicrî 187 yılında kurulduğu söylenir. Murabıtlar tarafından mühasara edildi ve 1362 senesinde ele geçirildi. Şehir, Türk himayesi döneminde önemli gelişme gösterdi ve büyüdü.

Tennis; Hicrî III/M. IX. yüzyılda bir grup Endülüslü denizci tarafından kuruldu (Hicrî 262 /M. 875). Buna göre, Vahran şehrinden çeyrek yüzyıl önce kurulmuş olmaktadır.⁵⁹

Vergla; Kuzey Afrika'nın fethi sırasında Kuzey'den ve Batı'dan buraya gelip Benû Vergla kabilesine nisbetle böyle adlandırılmıştır.⁶⁰ Hicrî IV/M.10. yüzyıl başlarında, Rüstemîlerin Tahert'e yerleşmesinden sonra, Verg-

⁵⁸ 1983 yılında bu küçük ve fakat güzel şehri ziyaret etme fırsatı buldum; şehir girişindeki sur'un kalıntısı ve o devre ait birkaç tarihi eser bakiyesi varlığını devam ettirmektedir.

⁵⁹ Belhamissi, aynı eser, s. 40; et-Temegrûti, a.g.e., s. 137.

⁶⁰ İbn Haldun'un bu şehri Verkla, Vârkla, Vârkli ve Vârgalan şeklinde okuduğunu Belhamissi zikredilen kitabında söylemektedir (Belhamissi, —, s. 83).

la'ya Hâriciler yerleştiler ve Myzâb vâdisinde iskan ettiler. Daha sonra Benû Tûcin ve Benû Hilâl'in hakimiyetine geçen bu şehir, bir süre Muvahhitler ile Benû Ganiye arasındaki savaşlara meydan oldu ve durumu kötüleşti. XIV. yüzyılda Benu M'zen'nin hükmüne girdi, daha sonra da Benû Ebû Gabûl'un yönetimine geçti. Vergla, 959/1557'de Salih Reis tarafından ele geçirildi ise de, XIX. yüzyıla kadar mahallî emirlik yönetiminde kaldı, şeklindeki görüş ile el-Ayyaşî, et-Temegrûtî gibi seyyahların verdikleri haberler arasında bir çatışma söz konusudur. Zira adıgeçen seyyahlar bu şehir hakkında öz olarak şu malumatı verirler:

Vergla'da müezzin ezan'da tekbirleri dörder defa okurdu, oysa halkı mâlikî idi... İnsanlar namaz kılmak üzere camiye girdiklerinde mescidin zâviyelerine geçtiler ve taşla teyemmüm ettiler. Bu duruma çok hayret ettim ve kendi kendime acaba bu insanların hepsi de mi özürlü dedim; sonra onların Myzablî râfıziler (ibâdiler kastedilmektedir) olduklarını düşündüm, daha sonra da onlara sordum; mescid onların mescidi, orada namazlarını kılarlar ve onlar cami ehli olarak bilinirler. Bunlar, itikâdî konuların çoğunda multezileye uyan Abdullah b.İbâz'ın taraftarlarıdır (İbâdiye).⁶¹

Vergla'da, cuma hutbesinde, imam önce İmam Mehdi, sonra en büyük sultan ve en güçlü hâkan IV. Murad (Sultan Murad oğlu, İbrahim oğlu), daha sonra da beldenin sultanı Mevlayı Alahim'e dua etti.⁶²

Vergla şehrinin ortasında büyük bir su havuzu vardı ve buraya ancak yedi kapıdan birisiyle girilebilinirdi.⁶³

Huneyn; surları ve güzel mescidleri bulunan küçük bir şehirdir. En güzel surlar ve kaleler burada bulunur. Etrafı tarım ürünleri yetiştirilen tarlarla çevrilidir. İçerisinde alış-veriş yapılan dükkanları ve çarşıları bulunan güzel bir şehirdir. İki dağın ortasında kurulmuştur.

Vahran; İslâm'dan önce Rumlar tarafından kuruldu. Sağlam kaleleri bulunan bir şehirdir; Muhammed b.Ebî Avn ve Endülüslü bir topluluk tarafından Hicrî 290/M.915 yılında şehir yeniden kuruldu. Ancak, İbn Abd Rabbihi (246-328/960-1040) bunu söylerken, Ebu Re's en-Nâsirî, Ahmed eş-Şakrânî, Muhammed b.Yusuf ez-Zeyyânî, Mizarî, İbn Zerka ve benzeri

⁶¹ Bu bilgiler el-Ayyaşî'nin "Mâu'l-Mevâid" adlı şeyhatnamesinden alınmıştır (Bkz: Bel hamissi, a.g.e., 183).

⁶² Aynı yer, s. 83.

⁶³ Lewicki (T.), L'Etat Nord Africain de Tahert et ses relations avec le Soudan occidental à la fin du VIII et IXe siècle, Cahiers d'Etudes Africaines, 8, 1962.

yazarlar da Vahran'ın aynı tarihte Hazer b.Hafs el-Miğravî tarafından kurulduğunu söylerler.⁶⁴

İspanyollar Vahran şehrini 1509'dan 1708'e kadar ellerinde tuttular. Mustafa Bû Şalgam 1708 yılında Vahran'ı emperyalist İspanyollardan kurtardı ise de, 1732'de tekrar işgal edildi. Vahran Osmanlı hakimiyetine kesin olarak 1792 tarihinde girebildi.

Vahran, bugün "Mürcacu" diye bilinen dağın eteğinde kurulmuş bir sahil şehridir. Kuzey Afrika'nın Paris'i diye adlandırılan bu şehirde birçok burç vardır; bu burçlar San Fernando, San Andre, Sandre, Santa Cruz adlarının da olup ispanyollarca yapılmıştır. Yefrinîler, İdrisîler, Şîîler, Kurtubahîler (benû Ümeyye), Zanâtîler, Sanâhice ile Fatımîler, Murabîtlar, Muvahhitler, Zeyyânîler, Merînîler, İspanyollar, Türkler, Fransızlar ve Araplar bu şehirde hüküm sürmüş milletler ve devletlerdir.

Öz olarak tanımaya çalıştığımız bu şehirler hakkında çeşitli ansiklopedilerde- özellikle Fransızca ansiklopedi ve dergilerde-tarih ve coğrafya kitaplarında geniş bilgiler vardır; ancak, bizim araştırma alanımıza giren kısmı, şehircilik yönü ve Osmanlı devrindeki belirgin özelliği olduğundan bu kadarla yetiniyoruz. Zaten bu şehirlerin tarihî ve kültürel değerlerinden yeri geldikince ayrıca sözedeceğiz. Üstelik, önemli bir bölümü tahkikli olarak neşredilmiş bulunan XVI, XVII ve XVIII. yüzyıla ait seyahatnameler ve terâcim kitapları⁶⁵, bu şehirler hakkında tatmin edici malumat ihtiva etmektedir. Mesela ünlü Mağribli seyyah el-Ayyaşî, "Mâu'l-Mevâid" adlı seyahatnamesinde Cezâyir'in siyasi, idarî, askerî, iktisâdî, ictimâî, ilmi ve kültürel durumları hakkında geniş bilgiler verir. Tlemsen, Muasker, Konstantin yolu ile üç defa hacca giden el-Ayyaşî gezip gördüğü, geçip oturduğu her yeri ayrıntılı olarak tanıtır. Bir yandan sahra halkının bencilliğinden sözederken diğer yandan şehirli halkın ticaret anlayışını ve ahlakını gözler önüne sermeyi ihmal etmez. Sahra'daki şehirlerin genellikle yüksek yerlerde ve tepe başlarında, vâdi üzerinde kurulu olduklarını, etraflarının surlarla çevrili bulunduğunu, şehirlerin idaresine kabilecilik anlayışının hakim olduğunu ve kabileler arasında çatışmaların eksik olmadığını söyler. Sahra'daki şehirlerin nüfusunun öteki bölgelerinkilere nispetle çok az olduğunu kaydeden el-Ayyaşî, bedevîlerin yaşayış durumlarını da ayrıntılarıyla kaydeder.⁶⁶

⁶⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. M.Belhamissi, a.g.e., s. 46 vd.

⁶⁵ Bu kitaplar hakkında bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, Fikretun Âmmetun anî'n-Naşâtî'l-İlmî ve's-Sakâfî fî'l-Ahdi'l-Osmanî, AÜİFD, C.XXX, s. 213 Ankara 1989.

⁶⁶ Bu konularla ilgili olarak M.Belhamissi'nin mezkur eserine müracaat edilebilir; çünkü eser, dört seçkin Faslı seyyahın eserlerini kapsamaktadır.

V – Malî Kurumlar

Ülkede kamu hizmeti gören en önemli kurumlardan birisi şüphesiz malî kurumlardır. Memleketin malî düzeninin sağlanması, bütçenin hazırlanması ve düzenlenmesi, vergilerin tesbiti ve kabileler arasında, Beyliklerin ekonomik ve sosyal düzeylerine göre, dağılımının yapılması tamamen mahalli beyliklerdeki malî kurumlar yoluyla sağlanmaktadır. Her beyliğin hususî bütçesi vardı ve malî kaynaklarını kullanma özgürlüğüne sahipti.⁶⁷ Beytulmalcı, vekilharcı, haznedar, atlar ağası, mahzen hocası ve benzeri memurlar malî kurumların üst düzey yöneticilerini oluşturmaktaydılar. Arazilerin mevkilerine ve verimliliklerine göre değerlendirilip vergilendirilmesi, elde edilen mahsûlden öşür tesbiti ve bunların devlet hazinesine, elde edilen mahsûlden öşür tesbiti ve bunların devlet hazinesine ulaştırılması vb. konular da malî kurumların yetki ve görev alanına girmekteydi. Kuşkusuz, Osmanlı devri Cezayir’indeki malî düzenin, ekonomik yapının incelenmesi apayrı bir araştırma konusu ve özel ihtisas gerektiren bir iştir.

VI – Adli Kurumlar

Adli kurumlar, sivil adli kurumlar ve cezâî kurumlar diye ikiye ayrılır. Mahkemelerin çalışması ve yargılama, bütünüyle İslam devletlerindeki geleneksel temaüle uygundur.

Sivil yargılama, doğrudan dayı tarafından yapılır ve kesindir. Bölgesel beyliklerde veya vilayetlerde, Beylerbeyinin veya dayının yürüttüğü bu sivil yargılamayı doğrudan beyler veya vâliler icraa ederlerdi. Başkent Cezayir’de, her ikisi de fakihler arasından seçilip doğrudan Paşa veya dayı tarafından atanan biri haneî ötekisi mâlîki iki kâdı bulunurdu. Bir bakıma şeyhulislam konumuna sahip olan bu iki kâdı diğer mahkemelerin karar vermediği çok önemli meseleleri görüşürlerdi. Danıştay veya Temyiz mahkemesi görevi yapan bu yargı organı genellikle her hafta perşembe günü yargılama yapardı.

⁶⁷ Türk hâkimiyeti dönemi Cezayir kurumlarını oldukça subjektif bir tarzda ele alan Fransız yazar Claude Bontems, ülkenin malî düzenini tamamen dinî-gayri dinî, Kur’ânî ve gayri kur’ânî şeklinde keyfî bir bölümlenmeye tabi tuttuğu vergilere dayandırır; yöneticileri, halkı soyan ve onlardan zorla vergi alan zâlimler olarak göstermeye çalışır (bkz. mesela, C. Bontems, *Manuel des Institutions Algeriennes*, s. 87-105). Oysa ülkenin ekonomik yapısına can ve yön veren birçok kaynak vardı. Her bölgenin yetiştirdiği ürünler, yeraltı ve yerüstü kaynakları, altın ve bakır gibi madenleri, hurma zeytin, keten, kına, meyve ve sebze, hurma, balık, tavukgiller ve benzeri ürünleri vardı; bunları satarak öteki komşu bölgenin ürünlerini alarak ekonomik varlıklarını sürdürürler ve iyileştirmeye çalışırlardı.

Mahkemelerde asayişî çavuşlar sağlardı.

VII – Eğitim-Öğretim ve Kültür Kurumları

Türk hâkimiyeti döneminde Cezayir'de canlı bir ilim ve kültür hayatı vardı. Türkler bir bakıma Türkiye'deki ilim ve kültür kurumlarını tümüyle oraya taşımışlardır. Bu bakımdan ülkedeki eğitim-öğretim düzeni, Osmanlı Devleti'nin geleneksel eğitim-öğretim düzenine uygun olarak kurulan kurumlarda yapılıyordu. Camiler, mescidler, medreseler, zâviyeler, özel ve genel kütüphaneler, işyerleri dükkanlar başlıca eğitim ve öğretim kurumlarıydı. İslâm uygarlığının temel kurumlarından biri olan Vakıflar ülkede eğitim-öğretimin yaygınlaşması, kültür seviyesinin yükselmesi için en büyük desteği oluşturuyordu; ilim erbabına, fakirlere, kimsesizlere ve yetimlere ilk ve orta öğrenimin en iyi şartlarda gerçekleşmesi için gereken maddî-manevî yardımı sağlıyordu. Zâviyeler, mescitler, camiler ve medreseler de Vakıflar sayesinde ayakta duruyorlardı. Onun içindir ki Cezayir'deki dinî kurumları, eğitim-öğretim müesseselerini, talim-terbiyeyi Müslüman Toplum'un sorumlulukları arasına sokan Devlet değil, hem kendilerini hem de bakımı altındakilerin eğitim-öğretimden doğrudan sorumlu olan vatandaşlar ile onların kurdukları Vakıflar oldu. Ancak, doğrudan birtakım devlet adamları tarafından kurulan Vakıflar ve eğitim-öğretim kurumları da vardır.

Ayrıca, gerek himayeci Türkler gerekse yerli halk bütünüyle Müslüman oldukları için onların aralarında kader birliği, ülkede ise tam bir huzur ve dini özgürlük havası mevcuttu. Hanefî ve mâlikî mezheplerine mensup olan bu insanlar birbirleriyle çok iyi anlaşıyorlardı. Camiler-mescidler, medreseler ve zâviyeler ile, bunlarla ilgili vakıflar, sahil şehirleri başta olmak üzere ülkenin her tarafına yayılmıştı. Her büyük ve küçük yerleşim yerinde mutlaka bir mescid vardı; mesela, kaynaklar, Hicrî XI/M.XVII. yüzyılda başkent Cezayir'de 100 civarında mescid-cami, 90 dolayında da medrese, 30 kadar zâviye olduğunu bildirmektedir.⁶⁸

Ülkedeki eğitim-öğretim kurumlarını şöyle bir sıralama içerisinde değerlendirebiliriz:

1) *Medreseler*; Büyük ve küçük tüm yerleşim yerinde medrese vardı; bedeviler ve dağlık yöre halkı arasında bile yayılmıştı. Eğitim-öğretimin bu derece geniş bir alana yayılmasında ve ülkenin her köşesini kuşatmasında Vakıflar'ın payı büyüktür.

⁶⁸ Sa'dullah, a.g.e., C.1., s. 250-258.

Medreseler, tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, üç dereceye ayrılır:

a) *İbtidâiye (ilkokul)*; çok basit bir öğrenimdi; eğitici kişi mescidde veya mescide bitişik olarak yapılmış bir odada ya da benzeri bir hücrede küçük yaştaki çocuklara ilk öğrenimi yaptırır, onları birtakım basit bilgiler temelinde eğitirdi. Müderris (ilkokul öğretmeni), hasır veya benzeri birşey üzerine oturur, sırtını duvara dayar, yüzünü öğrencilere dönerdi. Bornoz giyer ve elinde bir baston bulunurdu; öğrenciler onun etrafında tam yada yarım halka oluşturlardı.

Öğrenciler, hergün-sabah ve öğle olmak üzere-iki defa okula gelirler ve her vakitte ikişer saat ders görürlerdi. Bir veya iki âyet yazıp ezberler, sonra da ertesi günün dersini alırlardı. Her öğrencinin âyetleri yazmak için yanında bulundurduğu bir yazı levhası vardı. Toplam öğrenci sayısı, medresenin yerine, kırsal kesim veya şehirde olmasına, müderrisin durumuna göre değişmekteydi, fakat genellikle 15 ile 30 arasındaydı.

İlk öğrenimin metodu, zihni eğitme metodu idi ve ezberciliğe dayanıyordu. Öğrenci, ilk öğrenimi sonunda Kur'an-ı Kerim'i ezberler ve bazı temel dinî bilgiler öğrenirdi.⁶⁹

b) *Sâneviye (Orta-Lise)*; Aynı şekilde mescid, medrese veya zâviyede yapılır. İbtidâiye'de Kur'an'ı ezberleyen, arapça yazmayı bilen ve birtakım dinî bilgilere sahip olan öğrenciler bu derecedeki medreselere devam ederler. Her ilim dalı; o dalda yetişmiş bir müderris tarafından okutulur. Uzakta oturan ve fakir olan her öğrenciye zâviyede veya mescid yanında kalacak bir yer verilir, burada öğrenci yatılı öğrenci olarak öğrenimine devam eder. Orta öğrenim öğrencileri mevcut âdet üzerine doğup büyüdükları yerde okumazlar, uzak yerlere gönderilirler, kendi memleketlerinden uzaklaştırılırlar; Mâzune medresesi, İbn Ali eş-Şerif zâviyesi gibi ünlü eğitim-öğretim merkezlerine gönderilirlerdi.

Ders esnasında öğrenciler müderrisin etrafında tam veya yarım halka oluşturlar; her müderris belli dersleri okutur ve istediği kitapları takip eder; ders metodunun ve saatlerinin tayını da müderrise aittir.

Öğrenciler genellikle günde üç defa ders yaparlar; sabah, öğle ve ikinci dersleri diye adlandırılan bu dersler ikişer saattir ve namaz vaktinin girmesiyle sona ererdi. Ancak, ikinci dersini akşam vaktinin girişine kadar değil, iki saatlik bir süreyle yaparlardı. Öğrenci ile müderris (öğretmen) arasında

⁶⁹ Sa'dullah, aynı eser, C.1., s. 254.

çok yakın ve devamlı bir ilişki vardı; müderris öğrencisini yakından tanır ve onun her durumunu kontrol ederdi. Müderrisin ününe veya seçkin bir âlim olmasına, medresenin imkanlarına ve ekonomik şartlara göre öğrencilerin sayıları artar ve eksilir; öğrenci, müderris değiştirebilir.

Öğrenim metodu, ibtidaiye'de olduğu gibi, zihni eğitim metodudur ve ezbere dayanır. Öğrenci, müderrisin ezberlemesini istediği birtakım kitapları ezberlemek ve anlamakla yükümlüdür;⁷⁰ bu kitapları öğretmen seçer ve öğrencinin o derste yetişmiş olup olmadığına da yine o karar verir.

Orta dereceli okulların (es-Sâneviye) gayelerinden birisi de yüksek öğrenime talebe yetiştirmektir.

Orta okul-lise ve yüksek öğrenimin temeli imla ve şerhi. Her müderrisin bir okuyucu öğrencisi vardı; o kitapta bir yeri okur, müderris de onu açıklar, akli ve nakli yollardan okunan metnin izahını yapardı. Dersin sonunda işlenen konuyu özet olarak yazdırırdı. Zaten öğrenciler de gördükleri her dersin notunu tutarlardı. Öğrenciler derslere aktif olarak katılırlardı. Ezber ve rivâyet müderrisin temel özellikleriydi; ilimleri senetleriyle bilir ve ezberlerdi. "Şerhu Halil "gibi bazı kitaplar ise hem müderris hem de öğrenciler tarafından tamamen ezberlenirdi. Bu bakımdan orta dereceli okullarda ezbercilik çok gelişmişti ve yaygındı. Öğrenciler ilimleri hocalarından naklederler ve ezberlerdi. "el-Milel ve'n-Nihal" (Şehrestani'nin) hemen her derste okutulurdu. Ayrıca, nakli ilimlerin yanında akli ilimlere de yer veriliyordu.

Eğitim ve öğretim programları, genellikle, fıkıh, tefsir, hadis, kelam ve tasavvuf gibi dinî ilimlerle tarih ve coğrafya gibi beşerî ilimleri ve dil ilimleriyle sınırlı idi. Osmanlı Devleti merkezinde uygulanan program da genelde böyleydi. Çünkü bu devrin ilim anlayışı öncelikle Kur'an ilimlerini öğrenip anlamayı amaçlıyordu. Kur'an âyetlerinin bilinmesi, hadislerini ezberlenmesi, temel inanç ve ibadet esaslarının öğrenilmesi bir Müslüman'ın eğitim ve öğretiminin hedeflerini teşkil ediyordu. Ayrıca, İslam âlemindeki ulemâ daha çok nakilciliğe ve nakli ilimlere önem veriyorlar, akli

⁷⁰ Osmanlı devri Cezâyir tarihi ülkemizde genellikle bilinmediği gibi, üç asrı aşan bu dönemdeki eğitim-öğretim düzenini, plan ve programlarını kapsayan, bilim ve kültür durumunu ele alan müstakil bir eserde yazılmamıştır. Ancak, müstakil olmasa da genel olarak belirtilen devir Cezâyir kültür tarihini içine alan Ebu'l-Kasım Sadullah'ın "Tarihü'l-Cezâyir-i-Sakafi"(2 cilt)'sini bunun dışında tutmak gerekir. Bazan karşı fikirlerin hatta suçlamaların bazan da sübjektif değerlendirmelerin yer aldığı bu eserde, genel anlamda, eğitim-öğretim meselesine, bilimsel ve kültürel yapıya temas edilmmiştir.

ilimlere gereken değeri vermiyorlardı. Onlara göre, en güvenilir eğitim-öğretim yolu, öncekilerin bilgi ve düşüncelerine sahip olmak ve onlara uymaktı. Zaten Müslümanların gözünde gerçek bilgin de din ilimleriyle uğraşan kimseydi; tefsirle uğraşan herkes müfessir, kelimla ilgilenen herkes mütekellim, fıkah çalışan herkes de fakih görülüyordu.

Eğitim-öğretim kurumları özellikle büyük yerleşim merkezlerinde, sahil boyundaki şehirlerde toplanmış durumdaydı. Başkent Cezayir, Konstantin, Tlemsen, Bicăye, Cicil, Annabe, Mustaganem ve Vahran gibi şehirler bu kurumlardan en çok nasib alan yerlerdi. Eğitim-öğretim kurumları ülkenin ihtiyaçlarını karşılıyordu ve o devre göre yeterli bir düzeydeydi.

c) *Yüksek okul (el-medârisu'l'ulyâ)*; Sâneviye öğrenimini tamamlayan tababelerin okudukları medreselerdir. Hemen her şehirde bina edilen "Ulu Cami"lerde veya zâviye ve medreselerde bu tür öğrenimi yapabilmek mümkün ise de, uygulamada Konstantin, Cezayir, Tlemsen, Bicăye gibi birkaç şehirde toplanmış olduğu görülür. Müderrislerin hepsinin yüksek öğrenim dersleri verebilecek düzeyde olmadıkları, olanlarının ise her şehirde bulunmadığı, ayrıca öğrencilerin bazı meşhur müderrislerden bazı ünlü eğitim-öğretim kurumlarında ders almak istemeleri hesaba katılırsa böyle bir yüksek tahsil dağılımının zarureti kendiliğinden anlaşılır. Yüksek öğrenim, tıpkı orta dereceli öğrenim gibi, belli bir sene ile sınırlı değildi; öğrencilerin belli kitapları okumaları, öğrenmeleri ve ezberlemeleri esastı. Çoğunlukla birbirine bağlı olarak devam eden orta ve yüksek öğrenimde okutulan kitaplar genelde şunlardan ibaretti: Elfiye (Irakî'nin) Sahih-i Buharî, Muhtasarı Malik (fıkıh), Nuzum ibn Âsım (ahkâm), eş-Şifâ (Kâdî 'İyâdî'nin), Akâid (Senûsî'nin) Hazreciye (Şerif el-Karnatî'nin), Lâmiye (ibn Mâlik'in), Cemu'l-Cevâmî (Subkî'nin), Telhîsu'l-Miftah...⁷¹ Bu kitapları tedris edenlere 'icâzet-nâme' verilir. İcâzetler müderris tarafından verilmekte olup çeşitlidir. Lisans diplomasının karşılığı olan ve sahibinin fıkıh, mantık vd. dersleri okutması veya rivayet etmesini sağlayan yeterlilik diplomaları (şahadetu'l-Kifaye) ile, bütün İslamî ilimleri okutma, rivâyet ve nakletme haklarını veren icâzetler (mütahassıs müderris diploması veya doktora diploması) bunlardan başlıcalarıdır. Kuşkusuz bu icâzetnâmeler İslam ilimleri yönünden de önemli bir malzeme oluşturmaktadır; çünkü beldenin seçkin bilginlerinin, şeyhlerinin ve onların şeyhlerinin isim ve künyelerinin listesidir; neticede Doğu ve Batı'daki Müslüman âlimler arasındaki sağlam isnad vesikaları ve ilmi şecere ortaya çıkmış olacaktır.

⁷¹ Belhamissi, a.g.e., s. 33 vd.

Gerek lise seviyesindeki medreselerde tahsil yapanlar gerekse yüksek öğrenim gençliği, istedikleri medresede okurlar ve istedikleri müderrisden ilim tahsil ederlerdi. Eğitim-öğretim kurumlarının idaresi genellikle Vakıfların elindeydi; ülkede bir Milli Eğitim Bakanlığı mevcut değildi. Hemen her şehirde ilim ve takvası, tasavvufa bağlılığı ile ün yapmış kişiler veya aileler vardı; Konstantin'de Ben Bâdis ve el-Kunfûz aileleri, Tlemsen'de el-Makarri ve el-Abbanî aileleri, Bicâye'de el-Mancalatî ve el-Meşhed aileleri, Biskra'da Ebû Zeyyân Nasır b.Mi'zenî ailesi kendilerini ilim ve irfana adamakla ün yapmış ailelerin başlıcalarıdır.⁷² Gençler ve halk bu ailelere gelir, onlardan ilim öğrenirdi; dışarıdan gelenler zâviyelerde kalırlar ve vakıflardan maddî ve manevî destek görürlerdi.

Ülkenin eğitim-öğretim tarihinde önemli yeri olan kurumlardan birisi de Kur'an Kursları'dır. Kurs yeri, Genellikle camiye bitişik bir oda veya hücre idi. Bazan dükkanlar veya kütüphaneler de bu görevi yerine getirirdi. Ayrıca kırsal kesimde, Murabıtların zâviyelerinde kur'an hıfzı için özel bölümler vardı. Kur'an kursları ülkenin her tarafına yayılmıştı ve genellikle bulunduğu mahallin, veya yaptırılan ya da vakıf sahibinin adını alırdı. Müzeyyidu'l Kayseriye, Mektubu's-Semmâin, Ali Paşa, el-Hac Mustafa Bölükbaşı, el-Âmâlî... Kuran kursları gibi.⁷³

Kur'an kursları toplumun her kesimindeki insanlarca yaptırılıyordu; beyler, paşalar, dayılar, memurlar, yerli halk herkes Kur'an kursu yapımına önem veriyordu. Mesela Beytu'l-Malcı Sarı Mustafa'nın emriyle Seyyide Cami'nin yanında bir Kur'an kursu yapıldı. Ayrıca, zâviyelere ve vakıflara bağlı kurslar da vardı.

Ancak, ilkökul vazifesi gören bu ibtidâî medreseler genellikle sağlığa uygun değildi, yer olarak da dardı; çoğunlukla hasır serilidir.

Osmanlı devrinde-Cezayir'de, yalnızca eğitim-öğretim yapılan müstakil okul yoktu, çünkü bu dönemde böyle bir okul açma fikri mevcut değildi; camilerdeki müderrislerin maaşlarını vakıflar verirdi, medreselerdekilerinkini ise ya belli sayıdaki eşraf veya zenginler ya da o medresenin hususi vakfı öderdi.⁷⁴

⁷² İbn Meryem, el-Bustan fî zikri'l-Ulemâ v'e-Evliyâ bi Tlemsen, neşr. Taleb Abdurrahman, Cezâir 1987, s. 288, M. Emrit, l'Etat intellectuel et moral de l'Algérie en 1830, R.H.M.C., 1954, ss. 201-212.

⁷³ Sa'dullah, a.g.e., s. 279.

⁷⁴ İbn Sahnun er-Râşidi, es-Sağru'l-Cum'ani fî Sağrı'l-Vahrani, s. 12.

2) *Zâviyeler ve Ribatlar*: Cezayir'deki Osmanlı varlığının belirgin özelliklerinden birisi tasavvufun gelişmesi ve tarikatların her tarafa yayılmasıdır. Tasavvuf erbabını seven, tarikat şeyhlerine yakın olan, tıpkı ilim ehli gibi, bunları maddeten ve manen destekleyen yöneticiler bir yandan kâdirilik, bektaşılık, nakşibendilik ve mevlevilik gibi Anadolu tarikatlarını buraya naklederlerken, öte yandan ülkede çeşitli yerlerde zâviyeler ve türbeler yaptırılar; neticede zâviyelerin ve ribatların çoğalmasında ve ülkenin dini düşüncesinde etkili olmasında önemli rol oynadılar. Şehirlerde ve kırsal kesimlerde, dağlık mıntikalarda ve Sahra'da yaşayan tasavvuf ve tarikat erbabı, inançlarını ve görüşlerini her yerde yaydılar; müridlerine zikir yapmayı öğrettiler, onları uzlet ve ibadet temellerine dayalı bir yaşayışla yönelttiler. Meşhur olan şeyhlere özel yerler yapıldı; orada ziyaretçilerini, müridlerini ve taraftarlarını kabul ettiler, öğrencilere de dersler verdiler. Bu tür yaşayışta olan mutasavvıfın adı da "murabıt" oldu, ki bulunduğu yerin âlimidir. Nitekim bulunduğu bu yer de, halk arasında "falan Sidi..."n zâviyesi veya falan Sidi'n ribatı diye tanındı. İşte bu falan Sidi öldüğünde bu zâviyeye veya ribata defnolundu; orası yeşile boyandı ve artık onun soyundan gelenler ve halk orayı bir ziyaret yeri haline getirdiler, kutulaştırdılar, adını her tarafa duyurdular ve meşhurlaştırdılar ki, günümüzde bile Kuzey Afrika ülkelerinde. özellikle Cezayir'de bu durumlarını korumaktadırlar. Çeşitli şeyhlere ait türbeler halkın ziyaret yerleridir.

Ayrıca, her şehirde bir veli türbesi vardır; Tlemsen velileri, Cezayir, Konstantin, Bicâye ve Bona salihleri gibi. İbn Meryem "el-Bustan"ında, Muhammed b. Süleyman "Ka'betu't-Tâifîyîn"ninde ve el-Bûnî de "Elfiye-ed-Durretu'l-Musavvana fî Sulahâi Bonâ"sında bu salihleri ve velileri tanıtırılar.

Başkent Cezayir'de evliya ve sulehâ için yapılmış çok sayıda zâviye, tekke ve türbe vardı. Veli Dede, Abdurrahman es-Sa'alebi, Abdulkadir el-Giylanî, Sidi Muhammed Şerif, Sidi Ahmed b. Abdullah el-Cezâiri, Sidi Cuma, Sidi el-Kittanî, Sidi Sadi, Sidi el-Fasî, Sidi Ya'kûb, Sidi Eyyub zaviyeleri ve türbeleri bunlardan bazılarıdır.⁷⁵

Konstantin şehrinde de çok sayıda zaviye vardı; Sidi el-Manatûkî Sidi Abdelmumin, Sidi Mahluf, Sidi Meymun, Sidi Raşid zaviyeleri gibi. Ayrıca Türklere ve Köroğlu ailesi mensuplarına has zâviyeler de vardı.

Tlemsen ve çevresi de zâviyeleriyle ünlüdür; Sidi Bu Medyen, Sidi Muhammed Senusi zâviyeleri gibi.⁷⁶

⁷⁵ Belhamist, a.g.e., s. 49.

⁷⁶ Ede Nevau, Les Khouans, ordres religieux chez les Musulmans d'Algerie, (Alger 1913), s. 34; L.Rinn, Marabouts et Khouan, (Alger 1884), s. 75.

Kırsal kesimlerde zâviyelere vakfedilmiş araziler vardı; halk bunların bakımını üzerine almıştı, eker-biçerdi; gelirlerini hocalara ve talebelere verirler, zâviyenin ihtiyaçları için harcarlardı.

Cezayir'deki zaviyelerin ve tekkelerin sayısının camilerin ve medreselerin sayısına yakın olduğu bildirilir. Osmanlı döneminin sonlarına doğru yalnızca Tlemsen'de 30 kadar zâviye bulunuyordu; Konstantin'de de, Salih Bey zamanında, 13 zâviye vardı.

Zâviyelerin kırsal kesimlerde birlik-beraberlik ve cihad konularında olumlu ve önemli rolü oldu; halkın ve gençlerin dinî yönden aydınlatılmasını sağladı. Şehirlerde de medreselerin, Kur'an kurslarının yerine geçti, aynı düzeyde öğrenim verdi. Ancak, zâviyeler ülkede olumsuz etkilerde de bulundular; halkı tembelliğe, miskinliğe, cahilce teslimiyetçiliğe sürüklediği gibi düşüncenin donmasına, fikri ve ilmi hareketin durmasına büyük etki yaptılar. Öyle ki insanlar, ribatı medreseye, murabıtı âlime, tercih eder duruma geldiler.⁷⁷

3) *Mescidler-Camiler*: İslam'da, temel eğitim ve öğretimin yaygınlaşmasında, Arapça'nın ve İslam kültürünün öğretilmesinde büyük payı olan kurumlardan birisi kuşkusuz camilerdir. İslam eğitim-öğretim kurumları tarihinde Hicrî 459 yılı bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten itibaren, camilerin dışında, yeni eğitim kurumları kuruldu: Bağdat'ta Nizamiye medresesi tesis edildi. Böylece, saraylar, cilt evleri (havaniyetu'l-varrakîn), kütüphaneler, daru'l-Hikmelerin ve mescitlerin yanısıra, düzenli eğitim-öğretim kurumları-örgün eğitim yerleri kuruluyordu. Aslında, mescid-cami, İslam'da, sadece ibadet yeri değil, eğitim-öğretim kurumu, sosyal,ekonomik ve idarî konularda kararlar alınan meclis, diplomatların kabul edildiği, askerî hareketin yürütüldüğü, adli-kazaî meselelerin çözümlendirildiği bir yerdir. Camilerin bu yönlerdeki fonksiyonu herkesce bilinmektedir.⁷⁸

Camiler-mescidler Osmanlı dönemi Cezayir'inde eğitim-öğretim ve din hizmetleri veren kurumların başında gelir. Bu camilerden bir kısmı bazı zâ-

⁷⁷ Sa'dullah, a.g.e., s. 272-274.

⁷⁸ Bu konuda bkz.: Nebil Amir Sabih, *et-Terbiyetu'l-İslamiye ve devru'l-Mesâcid fihâ, Mecelletu kulliyeti't-terbiyye, el-adadu'l-evvel*, Katar 1982; Abdullah el-Meşed, *Vazifetu'l-Mescid fi'l-Muctema'i'l-Mu'asır*, Kahire 1974; Abdulhalim Mahmud Ali, *el-Mescid ve Eseruhâ fi'l-Muctema'i'l-İslâmî*, Kahire, 1976; Câd Ahmed Firğali, *ed-Devru't-Terbevi li'l-Mescid, mecelletu'l-Faysal, el-aded 138*, 1988.

viyelere bağlı bulunurken, bir kısım zâviye de bu camilere bağlıydı. Bu kurumlarda çoğunlukla öğrenciler, garibler ve fakirler için barınaklar ve evler vardı, müridlerin toplanıp zikir yaptıkları hücreler mevcuttu. Camilerin hacimleri gördükleri hizmete göre değişirdi; yalnızca günlük namaz kılınan mescidler bulunduğu gibi, hem günlük namaz hem de cuma ve bayram namazları kılınan camiler de vardı. “Hutbe Camii (Câmiu’l-Hutbe) diye adlandırılan bu camilerden bazıları daha büyük ve bakımlı olup “Ulu Camii” (el-Camiu’l-Kebir) diye, bazan “el-Camiu’r-reisi”, bazan da “el-Camiu’l-Azam” (Baş Cami-En Büyük cami) tarzında isimlendirildi.⁷⁹

Cezayir’deki şehirlerin çoğunda “Ulu Camii” (el-Camiu’l-Kebir) adı verilen, büyüklüğü ve eskiliği ile ün yapmış camiler de mevcuttur. Osmanlılar, Selçuklulardaki bu geleneği hem devlet merkezinde hem de eyâletlerinde yaşattılar, önemli yerleşim merkezlerine Ulu Cami’ler bina ettiler. Ayrıca şehrin eski semtlerinde yapılan ve “Eski Cami” (el-Mescidu’l-Atik) denilen camiler de vardı ve şehrin yöneticisinin himayesinde olurdu. Hem mülki âmirler hem de vakıflar camilerle yakından ilgilendirildi.

Camiler ve mescidler bazı salih kişilere veya velilere nisbet edilmezler, genellikle yaptırılan hayırsever, siyâsi ve askerî kimselerin ya da tâcirlerin adlarını taşırlardı; oysa zâviyeler çoğunlukla sülehâya ve evliyaya nisbet olunurlar; Ahmed b.Abdullah el-Cezâiri zâviyesi ve Abdurrahman es-Sa’alebi zâviyesi bunlardandır. Buna karşılık, camiler, mescidler yapıldıkları mahalle veya yerleşim merkezine, mimârî özelliklerine, tezyinatına ve yapımda kullanılan maddenin rengine göre isimler alırlar; Yeşil Cami (el-Camiu’l-ahdar), Ulu Camii, Ada Kapısı Camii (Camiu babı’l-Cezîre), Cami-i Hayy gibi. Bazan da mahalle sakinlerinin veya meslek erbabının adına nisbet edilir, Terziler Camii (Câmiu’l-hayyâtîn) gibi.⁸⁰

Cezayirli halk camilerin yapımına ve bakımına büyük önem verirdi. Mescidsiz hiçbir mahalle veya köy yoktu; gerek kırsal kesimde gerekse şehirde ibâdet mahalli olmasının yanında, sosyal ve kültürel faaliyetlerin merkezi olarak da camiler-mescidler en önemli yerlerdi. Zaten başlangıçtan bu yana “İslam öğretim ve eğitiminin başlıca yeri camilerdir. İslâm’ın ilk devirlerinden itibaren camilerde halkalar meydana gelmeye başlanmış ve bu, bu güne değin sürmüştür.”⁸¹

⁷⁹ Sa’dullah, a.g.e., C.1, s.243-245.

⁸⁰ Sa’dullah, a.g.e., C.1. s.245.

⁸¹ H.G. Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, 2. bas, s. 71.

Camilerin etrafında evler, dükkanlar ve Kur'an kursları ile, gerektiğinde, fakir veya yabancı öğrencilerin barınacakları bir yer bulunurdu. Ülke halkını birbirine bağlayan, Türklerle yerli halkı birbirine yakınlaştıran, aralarındaki bağları güçlendiren öncelikle camilerdi. Nakdi ve aynı yardımlar, sadakalar ve infaklar camilerin en önemli gelir kaynağı idi; mahalle ve köyün ileri gelenleri, zenginleri camilere teberruda bulunurlardı. Ayrıca Türk idarecileri camilere önemli yardım yaparlardı, fakat devlet cami yaptırmaktan sorumlu değildi; eğer bir paşa, bey veya vâli bir cami yaptırsa, onu kendi malından yaptırır, servetinden de vakfederdi. Siyâsî veya idari görevi icabı değil; imanından, ihsanından dolayı cami yaptırdı, halkı da böyle hayır işleri yapmayı teşvik ederdi.

Türk hâkimiyeti döneminde Cezayir'de yaptırılan ilk haneî camii es-Safer Camii'dir. Bu camii'nin giriş kapısında şu ibareler yazılıdır: "Bu cami büyük bir camidir, pek yüce bir makamdır, takva üzere tesis edilmiş bir bina-dır. Yüce Sultanımız, ulu hakan, alemlerin Rabbi'nın yolundaki mücahid Efendimiz Hayreddin, ki Allah ona yardım etsin, bu camii'nin yapılmasını mevlası fakire emretti; Efendimiz Hayreddin Yüce Allah'ın kulu Safer'dir, Allah onun günahlarını bağışlasın."⁸²

Paşaların sonuncusu olan Hüseyin Paşa, Cezayir şehrinin en güzel camii sayılan bu camiiyi tamir ettirdi. Taştan yapılmış olan (Safer) Camii'nin üstü muazzam bir kubbe ile örtüldü; mihrabı, pencere kenarları beyaz ve yeşil çinilerle süslüdür.

Gerçekte, hemen her şehirde Türk beyleri, paşaları, ağaları ve dayılarınca yaptırılan camiler mevcuttur; Cezayir şehrindeki Ulu Cami, Sidi Ramazan Camii, Kasaba Camii, Hasan Paşa Camii, Vahran'da Paşa Camii ve (Osman) Bey Camii, Konstantin'de Ahmed Bey Camii ve Hasan Paşa Camii, bunlardandır. Daha sonra Türk muhacirleri ile onların evladı olan Köroğulları ve öteki aileler yeni haneî camileri yaptırdılar; el-Hac Hüseyin Mizmorto Camii, Yeni Camii, Hıdır Paşa Camii ve Abdi Paşa Camii bunlardandır. Haneîler, ülkede, mâlikî camilerinin yanında, birçok cami bina ettiler ve onlarla ilgili zengin vakıflar meydana getirdiler. Bu camiler çok gösterişli idi ve zeytinyağı kandilleriyle aydınlatılırdı, kapıları ve pencereleri çinilerle kaplıydı, tabanı halı ve kilimle döşeli, tavanı ve duvarları Arapça ve Türkçe harflerle nakışlı, temiz ve bakımlı idi; seyyahlardan birçokları Vahran'daki camilerin yine bu şehirdeki kiliselerden daha süslü ve bakımlı olduğunu söylemişlerdir.⁸³

Camilerde genellikle minber, mihrab ve pencere kenarları çinilerle kaplıdır ve üzerlerinde çeşitli âyetler veya hadisler yazılıdır; döşenmesi ca-

⁸² Sa'dullah, a.g.e. C. 1, s. 252.

⁸³ Aynı eser, s. 253.

minin mali durumuna göre değişir, bazı zengin camiler çok kıymetli halı ve kilimle döşeli, diğerlerinde ise sıradan bir döşeme veya hasır seriliydi.

Her camide halkın, öğrencilerin ve hocaların okuyacakları kitapların bulunduğu birer kütüphane bulunurdu; kitapların sayısı ve çeşitliliği camiden camiye değişirdi. Bazı mescidlerde ise sadece Kur'an, Sahih-i Buhari, tasavvuf ve tarikat kitapları dışında kitap bulunmazdı.⁸⁴

Türk hâkimiyeti döneminde Cezayir'deki camilerin sayıları ile ilgili istatistikler farklılık göstermektedir, çünkü henüz bazı şehirlerle alakalı istatistik bile yoktur. Kaynaklar çoğunlukla büyük şehirlerden ve buralardaki "Ulu Cami" veya Cuma Cami'i (mesâcidu'l-Hutbe)'nden söz etmekle yetinirler. Bazı istatistikler de Osmanlı öncesinde yapılan camilerle Osmanlı himayesi döneminde yapılanları karıştırırlar. Mesela, Mağribli seyyah et-Temegrûti, XVI. yüzyıl sonunda Cezayir şehrinden söz ederken şunları söyler: "Orada bir 'Ulu Cami'(el-Camiu'l-Kebîr) vardır, geniş bir camidir ve imamı mâlikidir. Üç hutbe okunur; bunlardan birisi Türkler içindir ve imamları hanefidir..."⁸⁵ Bu demektir ki, onun zamanında Cezayir'de sadece üç büyük camii (Cevâmî'li'l-cum'a) vardı; birisi mâlikilerin cuma namazı kıldıkları Ulu Cami (el-Câmiu'l-Kebîr), diğeri hanefî camii-belki de Hayreddin Paşa'nın yaptırttığı Safer Camii kasdediliyor-, üçüncüsü ise, muhtemelen Kaşşâş Camii veya daha önce yapılan Sidi Ramazan Camii'dir.

Öte yandan, İspanyol yazar Herdo(?), yaklaşık aynı dönemde (16. yüzyıl sonu), başkent Cezayir'de 7 camii ve 100 dolayında mescid bulunduğunu yazar.⁸⁶ İtalyan ilim adamlarından Benatti(?) ise, Hicrî XIII/M.XIX. yüzyılda, yine Cezayir kentinde 9 cami ve 50 mescid olduğunu kaydeder.⁸⁷

Başkent'teki el-Camiu'l-Kebîr (Ulu Cami), mâlikî ve hanefî müftülerin bazı önemli dinî meseleleri ve kazâî işleri görüşüp karara bağlanmak üzere haftada bir toplandıkları yerlerdir; bu toplantıya hanefî ve mâlikî kadılar ve öteki önde gelen idareciler; gerektiğinde Paşa veya nâibi de katılırdı. Bu meclis, gündeminde bulunan genel ve özel konuları görüşüp sonuçlandırır-
dı.

Mâlikî müftüsünün bulunduğu yer olan Ulu Cami'in görevlilerinin sayısı kalabalık, vakfı da çok zengindi. Mâlikî müftüsünün yanısıra, iki müftü

⁸⁴ ed-Duvakli, Mesâcidu Medineti'l-Cezâir fi'l-Ahdi'l-Osmani, s. 80.

⁸⁵ et-Temegrûti, a.g.e., s. 139.

⁸⁶ Delafuques, Revue Africaine, 1862, s. 371.

⁸⁷ Sa'dullah, a.g.c., C. 1., s. 245.

yardımcısı, iki imam, 9 muallim, 18 müezzin, 8 “hizb okuyucusu”, üç vakıf vekili-ki bunlardan biri müftü yardımcısıdır ve baş vekildir, ikincisi müezzinlerin vakıflarının temsilcisidir, üçüncüsü de hizb okuyucularının vekilidir-; ayrıca 9 temizlikçi ve üç tane sahur görevlisi vardır.⁸⁸

Başkent Cezayir'deki Yeni Cami ise, haneî müftülüğünün merkeziydi, ki bir bakıma İstanbul'daki şeyhulislamlık makamının temsilcisiydi. Haneî müftü toplantılara mâlikî müftüden önce girerdi ve ilk zamanlarda Paşalar üzerinde de etkili oldu. Yeni Cami, Hicrî XI/M.XVII. yüzyılda Yeniçeri Ocağı'nın emriyle yaptırıldı. Vakıfları da hayır işlerine bağlıydı. Denize nâzır olan bu cami, bir zaviye harabesi üzerine kurulmuştur. Cezayir ordusu bir savaş kazandığı zaman iyice aydınlatılırdı. Çok sayıda yöneticisi ve görevlisi vardı; Cezayir'deki Osmanlı dönemi örnek sanat eserlerinden birisidir. Duvarlarında Kur'an âyetleri, Arapça ve Türkçe yazılı dinî ibareler ve Kaside-i Bürde'den bazı beyitler yazılıdır.⁸⁹

Deifeques (?), Cezayir şehrindeki dinî kurumlardan sözederken, 1246/1830 yılında burada 13 cami (câmiu'l-hutbe) ve 109 mescid, 32 kubbe, 12 zâviye ve toplam olarak 176 dinî kurum bulunduğunu kaydeder.⁹⁰

Konstantin şehrindeki camilerle ilgili istatistikler de farklılık gösterir. Dinî eğitim ve öğretime, mescidlere ve zaviyelere büyük önem veren Salih Bey zamanında bu şehirde 75 mescid vardı; ayrıca şehrin dış kısmında 7 mescid mevcuttu. Fransız işgali öncesinde yapılan istatistiklere göre ise, bu şehirde 35 cami, 12 haneî ve 92 de mâlikî mescidi vardı.⁹¹ Bunlardan Hicrî 1147'de yapılan el-Hunka mescidi, en ünlüsüdür. Aynı yüzyılda Annabe şehrinde 37 cami ve mescid mevcuttu.

Bicâye şehri de eski ve yeni mescidleriyle ünlü bir yerd. Osmanlılar devrinde burada yapılan camilerin başında Hicrî 1212' (M.XVIII)de Mustafa Paşa'nın emriyle yapılan Ulu Cami gelmektedir.

Tlemsen de, Osmanlı idaresinin yaptırdığı dinî ve mimarî eserlerden yeterli kadar nasibini alan şehirlerdendir, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru bu şehirde 50 mescid, 5 cami ve çok sayıda zâviye bulunduğu kaydedilir ki, Ulu Cami, Sidi Bumedyen Camii, Muhammed Senusî Camii, Evlâdu İmam Camii en ünlüleridir.

⁸⁸ İbn Sahnun er-Râsîdî, a.g.e., s. 10-12.

⁸⁹ İbn Sahnun er-Râsîdî, a.g.e., s. 12.

⁹⁰ Deifeques Revue Africaine, 1862, 372.

⁹¹ P.Boyer, L'Evolution de l'Algerie Mediane, s. 70.

Muasker, Vahran, Mâzûne, Mustaganem, Blida, Milyane ve benzeri yerleşim merkezlerinde çok sayıda cami ve mescid vardı. Ancak bir çok seyyah bu ibadet yerlerinin bakımsız ve kirli olduğunu yazmaktadırlar.⁹²

Camilerdeki görevli sayısı farklı idi; bazan-Cezayir kentindeki Ulu cami'de olduğu gibi-görevli sayısı 60'ı geçirdi, bazan da bir elin parmakları sayısı kadar görevli bulunurdu. Ancak, her camide mutlaka bir imam, bir hatib veya imam- hatib, bir vekil, bir müderris, bir müezzin bulunurdu. Bunlardan herbirinin, ilmine ve yeteneğine göre, cami vakfında ayrı ayrı görevi vardı.

Hıdır Paşa, mesela, XVI. yüzyılın sonuna doğru, kendi adına yaptırılan caminin vakfını-aylık maaş olarak-şu şekilde belirledi:

Görevli	Maaş miktarı
Hatib	50 dinar
Muhammediye okuyucusu	
(Pazartesi-perşembe günleri)	2 dinar
et-Ta'rif okuyucusu (Cuma günü)	2 dinar
Üç hanefti müezzin	
(bunlara cuma günü dinar ödenir)	2'şer dinar
Hizib okuyucusu (9 kişi)	1'er dinar
Maliki müderris	30 dinar
Sahih-i Buhari okuyucusu	30 dinar
Risale okuyucusu	30 dinar
Vakıf vekili	5 dinar

Konstantin'deki "Sûku'l-Gazel Camii (Câmiu'Sûki'l-Gazel)'nin görevlileri ve maaş tutarları ise, Salih Bey zamanında, aşağıdaki şekildeydi:

Görevli	Maaş miktarı
Hatib	100 riyal
İmam	50 riyal
Baş müezzin	30 riyal
Müezzin (beş kişi)	25'er riyal
Hizib okuyucusu (beş kişi)	4'er riyal

⁹² Sa'dullah, a.g.e., s. 246.

Hatibin esasını taşıyan	4 riyal
Temizlikçiler	28 riyal
Vakıf vekili	40 riyal
Müderris	48 riyal
Müderris derslerine devam eden talebelerin bursları	144 riyal

Aynı dönemde Muhammed b. Osman Bey'in (Cezayir Beylerinden Muhammed el-Kebîr'in oğludur) Muasker şehrinde yaptırdığı "Aynu'l-Beyda Camii'ne tahsis ettiği vakıflar da şu şekilde dağıtılmıştır:⁹³

Görevli	Maaş miktarı
Hatib	40 riyal
İmam	40 riyal
Müezzin (dört tane)	20'şer riyal
Hizb okuyucuları	44 riyal
Sahih-ı Buhari Müderrisi	40 riyal
Fıkıh ve diğer ilimlerdeki üç müderris	60'ar riyal
Talebe murakıbbı	40 riyal
Kütüphane vekili (Müdürü)	15 riyal
Râviler	10'ar riyal
Vakıf vekili (mdr.)	15 riyal
Abdesthane temizlikçisi	15 riyal
Yıl boyunca Sahih-ı Buhari derslerine devam eden talebelere verilen burs	4(altın) sultanıye

Görüldüğü üzere, Osmanlı devrinde cami görevlileri, hizmetleri karşılığında ücret almaktalar ve onlara ücret vakıf vekili, kütüphane vekili gibi idarecilere ve memurlara ödenen ücretten birkaç kat daha fazladır. Ancak, ödenen ücretler Cami vakfının mali imkanlarına ve görevli sayısına göre değişmektedir.

4) *Kütüphaneler ve Kitaplar:* Türk hakimiyeti döneminde Cezayir'de herbirisi ilim ve kültür hazinesi olan çok sayıda kütüphane meydana getirildi. Eğitim ve öğretim çalışmalarına kaynak teşkil eden bu ilim ve kültür yuvaları, yazma,

⁹³ Hıdır Paşa Camii'nin vakfı ile Konstantin Süku'l-Gazel Camii vakfının taksimleri için bkz: Delfeques, *Revue Africaine*, 1869, 24; Aynu'l-Beyda Camii vakfının taksimi için de: Sa'dullah, a.g.e., s. 256; İbn Sahnun, a.g.e., s. 12'ye bakınız.

teelif ve tercüme birçok değerli eseri ihtiva etmekteydi. Hemen her mescid ve camide bir kütüphane vardı. Hac yolculukları ile yabancı ülkelere yapılan ticaret yolculukları kütüphanelerin zenginleşmesinde en önemli faktörü oluşturmuyordu. Endülüslü göçmenlerin beraberlerinde getirdikleri kitaplar ile haneî fakihlerinin ve âlimlerin Anadolu'dan taşıdıkları eserler, Doğu ve Batı İslam âleminde ait bilgileri Cezayir'e nakletti. Büyük yerleşim merkezlerindeki ve Ulu Cami yakınındaki kütüphaneler daha zengindi. Konstantin'deki Salih Bey kütüphanesi, Şeyh Buras kütüphanesi, Şeyh İbnü'l-Fekûn kütüphanesi, Albay Muhammed b.Osman Bey (el-Kürdî) kütüphanesi, Şeyh et-Tazi Zâviyesi kütüphanesi, adları anılmaya değer zengin kütüphanelerdi.

Kütüphanelerdeki kitaplar genellikle din ilimleri ile ilgiliydi; kıraat hadîs, tefsir, fıkıh, tevhid, usûl ve tasavvuf kitapları çoğunlukta; tarih, coğrafya, felsefe ve mantık kitapları azdı.

Kütüphaneler, özellikle kitap bağışları yoluyla zenginleşirdi, özel kütüphanelerini vakfeden kimseler de vardı. Cami ve medrese talebelerine Allah rızası için kitap vakfedilirdi ve kitapları vakfeden onların dışarıya çıkarılmasını yasaklardı, kitaplara da mührünü basardı. Seyyahlar Konstantin'deki Salih Bey kütüphanesinde haneî kadısı Muhammed b.el-Arabî b. İsa'nın imzası ve şerhleri bulunan kitaplar buldular.⁹⁴ Kur'an mushafları, hadis ve fıkıh, dua ve zikir kitapları vakfedilen kitapların çoğunluğunu oluşturmuyordu. Konstantin'deki Mustafa Başterzi kütüphanesi bu tür kitapların çoğunlukta olduğu kütüphanelerdendir.

Tlemsen'deki Muhammed b.Yusuf es-Senûsî vakfiyesinde şu yazma kitaplar bulunmaktaydı: Sahih-i Buhârî (2 nüsha), Şerhu Şeberhaytî alâ Muhtasarı Halil (4 cilt), Şerhu'l-Harşî alâ Muh. Halil (1 cilt), Tenbihu'l-Enâm (2 cilt), Şeyhu'l-Arûsî Sefereyn (2 nüsha).

Konstantin şehrindeki İbnü'l-Fekûn kütüphanesi ve öteki cami-medrese kütüphanelerinde ise genellikle şu kitaplar bulunurdu:

eş-Şatibî el-Endelûsî'nin Kitabu'l-cum'an fî muhtasar ahbarî'z-zaman, İbn Hişâm'ın Şerh (banet saad), et-Tebrizî'nin el-muallakatu's-seb'a, el-Mustemle min et-tekmile (ünlü Endülüslülerin biyografisi), el-Menavî'nin el-Kevâkibu'd, durriye fî terâcimi's-sâdeti's-süfiye, Harîrî'nin Makamat, el-Harşî'nin Şerh-u muhtasar-ı Halil, ez-Zöhretu'n-nîre (Hayreddin'in tarihi), Mi-

⁹⁴ Sa'dullah, a.g.e., s.304.

zanu's-Şa'ranî, el-Kayravanî'nin el-Mu'nîs fî ahbârî ifrikiye ve Tunis, el-Makarrî'nin Nefhu't-tîb, Mes'udî'nin Murucu'z-zeheb, Fethu'l-husnu's-seb'a (Arablar'ın Afrikayı fetihleriyle ilgili kıssalar), el-Kamusu'l-muhit, İbnu'l-Esir'in en-Nihaye..., İmriu'l-Kays divanı, Şerh İbni'l-Heysem, tarihi Benî Abbas, Beyânu mulukî'l-Cezâir, Futûhu Ifrikiye, Tarihu Taberî, ve el-Makrizî'nin Tezkire adındaki eseri gibi.⁹⁵

Ne var ki, Cezayir kütüphanelerini dolduran bu değerli kitapların önemli bir bölümü Fransız işgalinden sonra, sömürgeciler tarafından Avrupa'ya taşınmıştır. Öyle ki, gerek dini ilimler gerekse Cezayir tarihi ile ilgili olan birçok değerli eseri Avrupa kütüphanelerinde bulabiliyoruz.

5) *Vakıflar*: Osmanlı dönemine ait Cezayir kültür kurumlarından birisi de vakıflardır. Vakıflar İslam uygarlığının en önemli eserlerinden birini oluşturur. Müslümanın hayır işleme inancının ve fiilinin sonucudur. İslam'ın ilk yıllarından itibaren kurulan vakıf kurumu, Selçuklular zamanında oldukça gelişti, Osmanlılar zamanında ise altın çağını yaşadı.

Vakıf, dinî esasa, gerekli kazaî kurala göre kurulur. Genellikle kâdı, dolayısıyla mahkeme vakfın varlığını meşrulaştırır. Vakfedenin ve şahitlerin huzurunda vakfı kaydeder, değerini belirler, amaçlarını ve yararlanma durumlarını intikal şeklini ayrı ayrı yazar. Vakıf tarihini yazar, vakfedene, şahitlere imzalatır, sonrada kendisi imzalar. Öyleyse vakf şer'î bir vesikadır, vâkıf, ailesi ve vakıfdan yararlananlar bu şer'î vesikaya gereken ihtiramı gösterirler. Ne varki, bu saygı her zaman gösterilmemiş, vakfın malları bazı idareciler tarafından kendi mülkleri gibi kullanılmış, bazan da ihmal edilmiştir.

Vakfın bir vekili (başkan-müdür) veya yöneticisi vardır. Vakfın, vakıf şartlarına uygun olarak bakımı, kullanılması ve idaresi onun sorumluluğundadır. Ayrıca vekilin ahlaklı, ilim aşığı ve güvenilir birisi olması icabeder. Paşa veya dayı gerektiğinde velinin ailesinden olmayan birini vekil tayin edebilir.

Vakıf belli bir topluluğun, meclisin veya idarenin yönetiminde de olabilir. Ancak bunların sayıları ne olursa olsun, Paşa veya bey tarafından tayin edilirler. Vakıftan hizmeti karşılığında belli bir maaş alan vekil, âlimlerden oluşan mütevellî heyete ve mürakabe meclisine her yılın sonunda faaliyet raporu verirdi.

⁹⁵ Geniş bilgi için bkz: Sa'dullah, a.g.e., ss. 304-310.

Vakıflar çok çeşitlidir ve sınırlandırılmaları zordur. Arazi, dükkan, ev, arsa, tarla vb. şeyler vakfedilebilir. Vakfın gayesi, mescidlere, medreselere ve zâviyelere yardım etmek, buralardaki görevlilerin maaşını vermek, ülke- de eğitim ve öğretimin en iyi şekilde yapılmasını sağlamak, fakir halka, yetimlere ve miskinlere yardım etmek, Endülüs'lü muhacirlere barınak ve yiyecek temin etmektir. Bir mezhebin öğretilmesi ve yayılması gayesine yönelik vakıflar da vardı.

Bazı kimseler de, Kur'an hafızlarına, din bilginlerine, tarikat şeyhlerine, evladına veya eşine vakıf yapardı. Halkın ihtiyacı olan zeytin ve zeytinyağı temini için vakfedenler de vardı. Nitekim yeniçerilerin ve bazı tarikatların yararına olan vakıflar mevcuttu. Böylece vakıflar, sosyal ve kültürel hayatın gelişip iyileşmesine önemli katkılarda bulunmakta, ilim adamlarının, din hizmeti gören kimselerin, talebelerin ve fakir halkın yararına hayır işleri yapmaktadır.⁹⁶

Cezayir'de vakıflar belli bir ırktan ve mezhepten kimseler değildi; Türk veya Arap asıllı, kadın ve erkek, hanefti-maliki her Cezayirli vakıf yapardı. Aynı şekilde beyler, paşalar, ağalar ve dayılar, birçok vakıf kurdular, mektep-medrese, mescid, cami, tekke ve zâviye tesis ettiler. Türk idarecilerinden ilk vakıf Cezayir Beylerbeyi Barbaros Hayreddin Paşa'dır ve inşaa ettirdiği Safer Camii'ne has bir vakıf kurmuştur.⁹⁷

Vâliler, vezirler, hocalar ve önde gelen öteki idareciler çeşitli alanlarda vakıflar kurdular; hemen her mescid ve zâviye ile ilgili bir vakıf vardı. Vakıflar, medrese ve mescid de yaptırılıyordu. Hayıra hizmet vakıfları, Mekke ve Medine vakıfları da sosyal yapıda önemli hizmetler görüyordu. Mekke-Medine (Haremeyn) vakıfları hem en zengin hem de en itibarlı vakıflardı; Paşa tarafından tayin edilen dört kişilik bir mütevellî heyetce yönetilirdi. Haremeyn vakıfları, Osmanlı idaresinin sonuna doğru (XVIII. yüzyılın sonları), Cezâyir'de, 840 ev, 258 dükkan, 33 mahzen, 82 oda, 3 hamam, 4 kahve, 1 otel, 57 bostan ve birçok hurmalığa sahipti.

Mekke-Medine vakfının siyasî önemi de büyüktü; İslam âleminde Cezayir'in görünümünü durumundaydı. Cezayir'in hac gemisi her yıl önemli miktarda para, altın, gümüş, elbise vb. şeyleri Mekke ve medine fakirlerine

⁹⁶ Vakıfların Osmanlı döneminde Cezayir'de oynadığı iktisadî ve ictimâî rol için bakınız: Nâsiruddîn Sa'îdîni, en-Nizamu'l-Mâlî li'l-Eyâleti'l-Cezâiriyye, doktora tezi, Edebiyat fak. Cezayir 1974.

⁹⁷ Sa'dullah, a.g.e., s. 231.

dağıtılmak üzere harameyn bölgesine götürürdü. Cezayir'in her yöresinde bu vakıflarla ilgili arazi ve emlak vardı.⁹⁸

Cezayir şehrindeki Ulu cami ve es-Sa'alebi Zâviyesi vakıfları ile, Konstantin, Muasker, Tlemsen ve Bicâye'deki Ulu Camilerin vakıfları ülkedeki en zengin vakıfları oluşturuyorlardı. Cezayir'deki Ulu Camii vakfının idaresi, Kaddure ailesinin elindeydi ve vakfın gelirinden birçok medrese ve zâviye yapıldı; Veli Dede ve eş-Şeyh es-Sa'alebi zâviyeleri bunlardandır.

1184/1770 yılları istatistiklerine göre Cezayir'deki dinî gayeye yönelik vakıflar şunlardır:

1 — Harameyn-Endülüs müşterek vakıfları	: 62 adet
2 — Harameyn ve Camii 'Azam vakıfları	: 69 adet
3 — Harameyn vakıflarına ait evler	: 74 adet
4 — Harameyn vakıflarına ait mahzenler	: 76 adet
5 — Harameyn vakıflarına ait arazi ve emlak	: 81 adet
6 — Mizmorut Camii vakıfları	: 130 adet
7 — Abdi Paşa Camii vakıfları	: 134 adet
8 — Ali Paşa Camii vakıfları	: 142 adet
9 — Hıdır Paşa Camii vakıfları	: 139 adet
10 — Fakirler, esirler ve talebelere ait vakıflar	: 48 adet

Başlıcalarını zikrettiğimiz bu vakıfların dışında kuşkusuz başka vakıflar da mevcuttu ve çeşitli amaçla hizmet etmekteydi.⁹⁹

Osmanlı devri Evkaf kurumlarından biri de Beytu'l-mal kurumu idi. Beytu'l-malcı denilen bir emîn tarafından yönetilirdi. Beytu'l-malı koruma görevi, resmi bir görevdi. Paşa veya Bey, beytu'l-mal emirine yönetimde yardımcı olmak üzere bir kâdî tayin ederdi. Böylece, beytu'l-mal hem siyasi yönü hem de hayır gagesi olan bir kurumdu.

Beytu'l-mal kurumu, bütün yetimlerin, kimsesizlerin malları ile terekelerine bakardı; fakirlerin ve kimsesizlerin defnedilmesi, her perşembe günü 100 fakire sadaka dağıtılması, her bayramda Paşaya ve tardımcılarına hediyeler verilmesi gibi işleri görürdü. Her ay belli miktarda devlet hazinesine para öderdi.¹⁰⁰

⁹⁸ Nâsiruddîn Sa'îdünî, adigeçen doktora tezi, s. 32 vd.

⁹⁹ Sa'dullah, a.g.e., C.1., s.241-243.

¹⁰⁰ Nâsiruddîn Sa'îdünî, adigeçen doktora tezi, s. 103.

Yahudiler de, tıpkı Hristiyanlar gibi, kiralama ve benzeri yollarla mevcut vakıflardan yararlanırlardı. Mesela, bir yahudi harameyn vakıflarına ait emlaktan belli bir miktar aldığı gibi, bir hristiyan da Abdi Paşa camii vakfından yararlandı.¹⁰¹

Sonuç olarak söylemek isteriz ki; Cezayir, Türk hakimiyeti döneminde sosyal ve kültürel yönlerden altın çağını yaşadı. Bâb-ı Ali ile bu ülke arasındaki ilişkilerin en iyi düzeyde olduğu XVII. yüzyılda ülke örnek bir sosyo-kültürel yapıya kavuştu. Seyahatnameler, terâcım ve tarih kitapları bunun açık örneklerini sunmaktadırlar. Mesela, Mağribli seyyahlar el-Ayyaşî, et-Temgurûti ve benzerleri, ülkenin sosyal ve kültürel hayatına eserlerinde önemli yer ayırdılar. Bunlardan el-Ayyaşî'nin yazdıklarına göre, ilim ve kültür kurumları Sahra'nın en ucra yerlerine kadar yayılmıştı; medreseler, mescidler ve zâviyeler örümcek ağı gibi ülkeyi sarmışlardı. O, bunlardan bazılarının isimlerini de sayar ki, Sidi Ahmed b. Musa, Sidi Abdullah b. Tımtım, Ömer b. Muhammed ve el- Ahdarî zâviyeleri bunlar arasındadır.

İlim adamları özellikle su, arazi, hastalıklar ve tedavi yolları gibi sosyal ve güncel konularla ilgileniyorlar ve bunlar üzerinde fıkıh kurallarını uygulamaya çalışıyorlardı. Onların en çok önem verdikleri şey de kitaplardı. Kütüphanelerde, çok sayıdaki telif eserlerin yanı sıra, nâdir yazmalar da bulunmaktaydı. el-Pervezeli'nin "en-Nevâzili"nin İbn Merzuk tarafından yazılan nushaları buna örnektir.

el-Ayyaşî'nin dikkatini çeken bir husus da, Sahra'daki Vergla halkının özürli olmadıkları halde, abdestle değil de teyemmüm yoluyla namaz kılmaları ve yeni bile olsa, ölünün elbisesini şehrin dışına atmaları ve yakmalarıdır.¹⁰²

Türk yönetimi dönemi Cezayir idaresi ve kurumları ile ilgili olarak Türkçe verilen bu ilk malumatın müstakil çalışmalarla genişletilmesi ve geliştirilmesi en içten dileğimizdir.

¹⁰¹ Sa'dullah, aynı eseri, C. 1, s. 240.

¹⁰² M. Belhamissi, a.g.e., s. 30-31.

TarihveMedeniyet.Org